

JAAROVERZICHT 2016-2017

Rapporten van het
Stedelijk informatiecentrum
archeologie & monumentenzorg

19

COLOFON

Tekst

Tim Bellens
Daan Celis
Veerle Hendriks
Femke Martens
Anne Schryvers
Jef Vansweevelt

met bijdragen van:

Marleen Arckens, Jordi Bruggeman, Liesbeth Claessens, Bénédicte Cléda, Jan Coenaerts, Jan De Beenhouwer,
Koen De Groote, Pedro Pype, Natasja Reynolds, Robby Vervoort, Geert Vynckier, Frederik Wuyts

Layout & eindredactie

Frans Caignie

Illustratieverantwoording

Stad Antwerpen dienst archeologie, tenzij anders vermeld
Jef Vansweevelt: situatieplannen

Wettelijk depot

D|2018|0306|154

copyright stad Antwerpen dienst archeologie

Zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de stad Antwerpen dienst archeologie mag geen enkel onderdeel of uittreksel van deze tekst worden weergegeven of in een elektronische databank worden gevoegd, noch gefotokopieerd of op een andere manier vermenigvuldigd.

december 2018

Foto omslag: De Kipdorpbrug tijdens het bezoekmoment in oktober 2017 (© Lucid)

www.antwerpen.be/archeologie

Dit dubbeljaaroverzicht wordt opgedragen ter nagedachtenis aan

Wim Strecker

1952 - 2018

uit dank voor zijn jarenlange inzet voor

de dienst archeologie en monumentenzorg van de stad Antwerpen

INHOUDSTAFEL

Voorwoord		2
	SITENUMMER	
Meir 85	A401	5
IJzerlaan - Kempische Vaart	A403	8
Oosterweelverbinding - Kamp Top Hat	A405/A413	12
Zakstraat 2 - 4	A416	15
Plaatsnijdersstraat 2 - KMSKA	A417	17
Noorderlijn - Bastion Huidevetterstoren	A421	20
Noorderlijn - Kipdorppoort	A422	25
Noorderlijn - Italiëlei	A423	29
Noorderlijn - Rijnkaai	A425	32
Falconplein 39 - Falconpoort	A430	34
Henri Van Heurckstraat 9	A441	36
Sint-Jansvliet - vooronderzoek	A443	40
Brialmontomwallig - caponnière	A444	42
Ordamstraat	A445	46
Maarschalk Gérardstraat - noodopgraving	A448	48
Tabaksvest 33	A450	52
Lange Gasthuisstraat - Boogkeers	A451	54
Berchem - O.L.Vrouwestraat 8	A454	58
Deurne - Van den Hautelei - Blok H	A464	61
Wilrijk - Kleine Steenweg	A465	63
Jan Van Gentstraat 8	A466	65
Kathedraal - Nieuwerck	A468	68
Grote Koraalberg 4	A469	73
Ekeren - Kapelsesteenweg 353 - Hooghuys	A471	75
Oever 5	A472	79

VOORWOORD

Met de intrek in het Sint-Felixpakhuis eind 2016 versterkt de stedelijke dienst archeologie haar structurele publiekswerking en de samenwerking met het Felixarchief. Alles wat opgegraven wordt op het grondgebied van de stad Antwerpen, komt voortaan terecht in het Felixatelier voor verwerking en in het door de Vlaamse overheid erkende stedelijk onroerend erfgoeddepot voor bewaring. Het Felixatelier is op dinsdag en woensdag vrij toegankelijk en je kunt er terecht met elke vraag over archeologie in Antwerpen.

Dat het publiek een grote interesse koestert voor het Antwerps archeologisch erfgoed, blijkt onder meer uit de massale belangstelling voor de opgravingen in de stad, zo bijvoorbeeld op het Operaplein, waar monumentale resten van de zogenaamde Spaanse Omwalling uit het midden van de 16de eeuw stadsbewoners en -bezoekers blijven imponeren. De voorbije twee jaren voerden de stadsarcheologen onderzoek uit op grootschalige infrastructuurwerken in en rond het stadscentrum, waarbij indrukwekkende restanten van de stadsversterkingen uit de laatste vier eeuwen opnieuw het licht zagen.

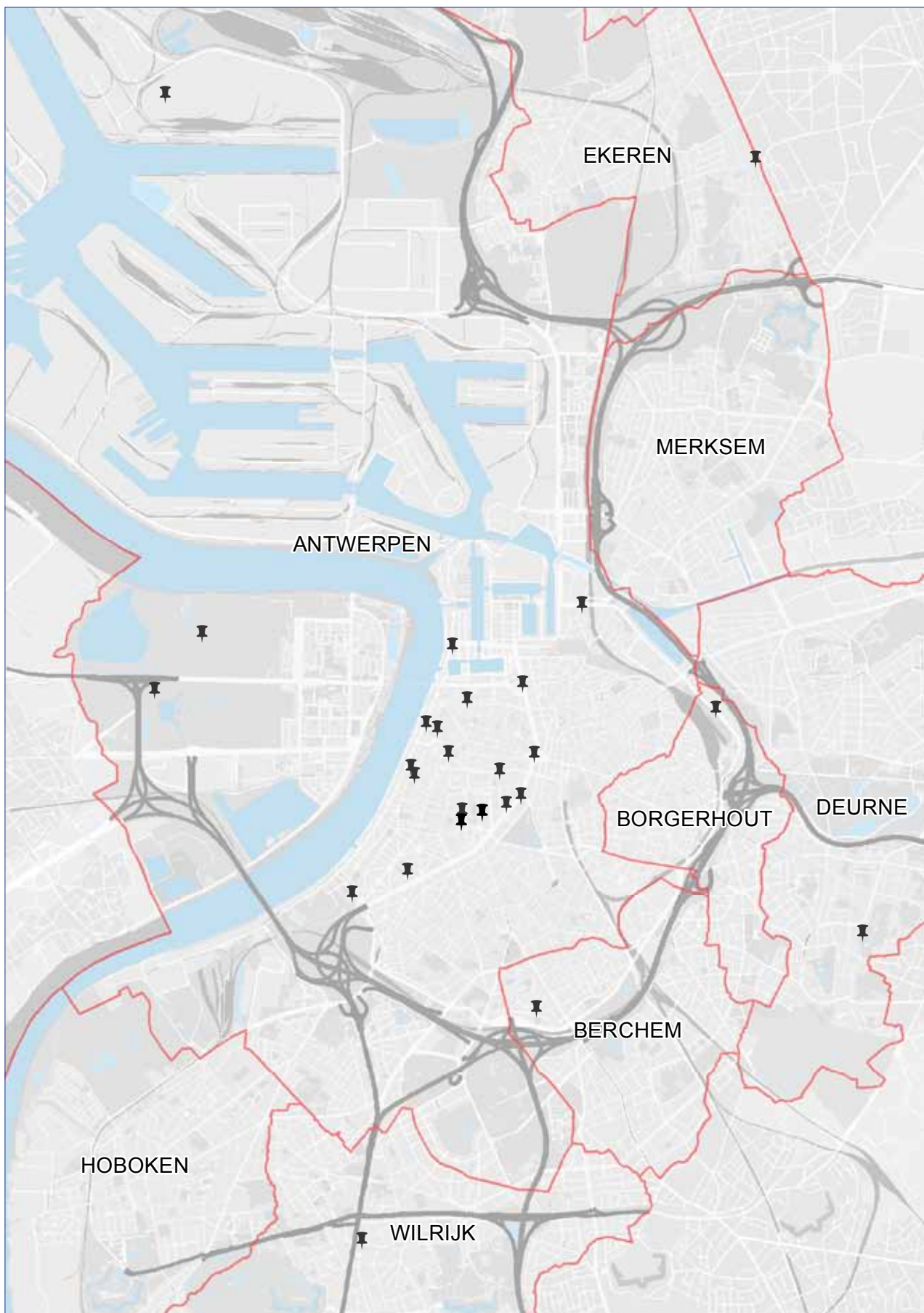
‘Wie het kleine niet eert, is het grote niet weerd’ is van toepassing op het archeologisch onderzoek in Antwerpen en daarom blijven de stadsarcheologen ook inzetten op kleinschalig(er) onderzoek, waarbij vaak verrassende vondsten leiden tot meer kennis over het ontstaan en de evolutie van de stad. Elk perceel kan sporen of artefacten opleveren die onze inzichten over de vroegere stad en haar bewoners kunnen bijstellen of aanvullen.

Archeologie is ook een oefening in geduld. Door tijdsgebrek blijven vele opgravingen onverwerkt en kampt de stedelijke dienst archeologie – net als de overige spelers met een lange staat van dienst in de sector – met een grote achterstand inzake rapportering van de onderzoeksresultaten. Dankzij voortschrijdend inzicht levert elk (ver)nieuw(d) onderzoek echter ook nieuwe kennis op. Er zullen extra inspanningen gevraagd worden om de tientallen vindplaatsen in en rond de stad op korte termijn opnieuw te bestuderen en te publiceren. De stadsarcheologen staan dan ook voor een blijvende uitdaging.

Tim Bellens

Atelierwerking: verwerking van de opgegraven artefacten (foto Sigrid Spinnox)

Overzichtsplan van Antwerpen met aanduiding van de sites opgenomen in dit rapport

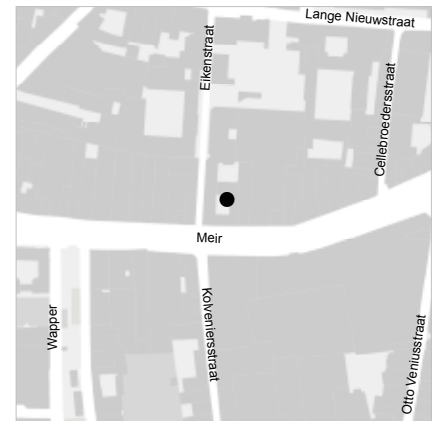

Detailplan van Antwerpen centrum met aanduiding van de sites opgenomen in dit rapport

MEIR 85

Sitenaam:	Meir 85
Sitecode:	A401
Locatie:	Meir 85, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 152 929,95; Y: 212 066,95 X: 152 929,23; Y: 212 020,60 X: 152 903,56; Y: 212 021,89 X: 152 906,34; Y: 212 068,62
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, afdeling 3, sectie C, perceel 201s
Opdrachtgever:	De Nieuwe Ruimte nv
Uitvoerder:	All-Archeo
Aard bedreiging:	vernieuwbouw met commerciële ruimten en een onderkeldering van de meest noordelijke binnenkoer
Datum onderzoek:	1 februari – 21 maart 2016
Aard onderzoek:	opgraving
Cultuurperiode:	late middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het geplande bouwproject heeft betrekking op het Osterriethhuis, een rococohotel uit de 18de eeuw, ontworpen door bouwmeester Jan Pieter van Bauerscheit de Jonge. Net als andere voorname panden langs de Meir, kent het Osterriethhuis een lange geschiedenis.

Het onderzoeksgebied is gelegen binnen de vierde stadsuitbreiding. Omstreeks 1400 was de onderzoekszone reeds bebouwd. In het begin van de 16de eeuw was de omgeving in hoofdzaak in gebruik voor pre-industriële activiteiten, gekoppeld aan woningen van enig aanzien. Op de plek van het huidige Osterriethhuis bevonden zich verschillende panden. Omstreeks 1511 werd de grote herberg *den Eycke* opgericht. De *Nyeuwe Eyck* deed vanaf 1556 dienst als pandbank van de Lombarden. Deze werd afgeschaft in 1618. In het begin van de 16de eeuw bevond zich ook een huidenvetterij ter hoogte van het onderzoeksgebied. In 1615 werd het gebouwcomplex omgevormd tot fraaie woning van edelmannen en kooplieden, onder meer van Spaanse, Portugese en Italiaanse afkomst. Tot het midden van de 19de eeuw bleef het Osterriethhuis in adellijke handen. Tussen de 16de en het midden van de 19de eeuw vonden heel wat verbouwingen plaats. Wanneer het pand in het midden van de 19de eeuw achtereenvolgens in het bezit komt van de Osterrieths, handelaars en banken, bleven de verbouwingen doorgaan tot omstreeks het midden van de 20ste eeuw. Vandaag fungeert het Osterriethhuis als een van de vele winkelruimtes langs de Meir.

Vraagstelling

Het archeologisch onderzoek beoogt het aanvullen van de kennis over de bouwgeschiedenis van het gebouwcomplex en de rol die het Osterriethhuis speelde in de ontwikkeling van het bouwblok langs de Meir, aangevuld met inzicht in de bodemopbouw en het vroegere/vroegste landgebruik.

Resultaten van het onderzoek

De opgravingen leverden inzicht in de bodemopbouw op: onder de huidige verharding van de noordelijke binnenkoer werd een puinrijke ophogingslaag vastgesteld, waaronder zich een cultuurlaag bevindt. Verschillende kuilen uit de 14de tot 16de eeuw zijn gegraven tot net in de tertiaire ondergrond. Mogelijk werden ze aangelegd voor de winning van zand, bijvoorbeeld voor bouwactiviteiten (mortelproductie?). De kuilen werden nadien gebruikt om afval in te storten. De aanwezigheid van hoornpitten wijst op leerlooiersactiviteiten of hoornbewerking op of nabij de site. Dit sluit mogelijk aan bij de huidenvetterij die we kennen uit archiefbronnen uit de vroege 16de eeuw.

De oudste gebouwresten die werden vastgesteld, dateren uit het begin van de 16de eeuw. Het betreft buitenmuren van kelders en funderingsmuren die de onderzoekszone omgeven. De datering ervan is gebaseerd op bouwhistorische gegevens en vastgestelde stratigrafische relaties. Uit de daaropvolgende periode, tot net na het midden van de 20ste eeuw, werden opeenvolgende bouwfasen vastgesteld. Onder de binnenkoer zijn de muurresten voornamelijk in de 19de en de 20ste eeuw te dateren. In de jaren 1950 werd de westelijke vleugel van het Osterriethhuis vervangen door een nieuwbouw, maar de originele kelder- en funderingsmuren aan de oostzijde werden als fundering behouden.

Jordi Bruggeman, Tim Bellens

Bron

BRUGGEMAN J. & REYNS N. 2017: *Archeologische opgraving Antwerpen - Meir 85*, Rapporten All-Archeo bvba, 278.

Figuur 1. Noordelijk profiel in sector 3A

Figuur 2. Zuidelijk profiel in sector 3A

Figuur 3. Kuilen S8 en 9

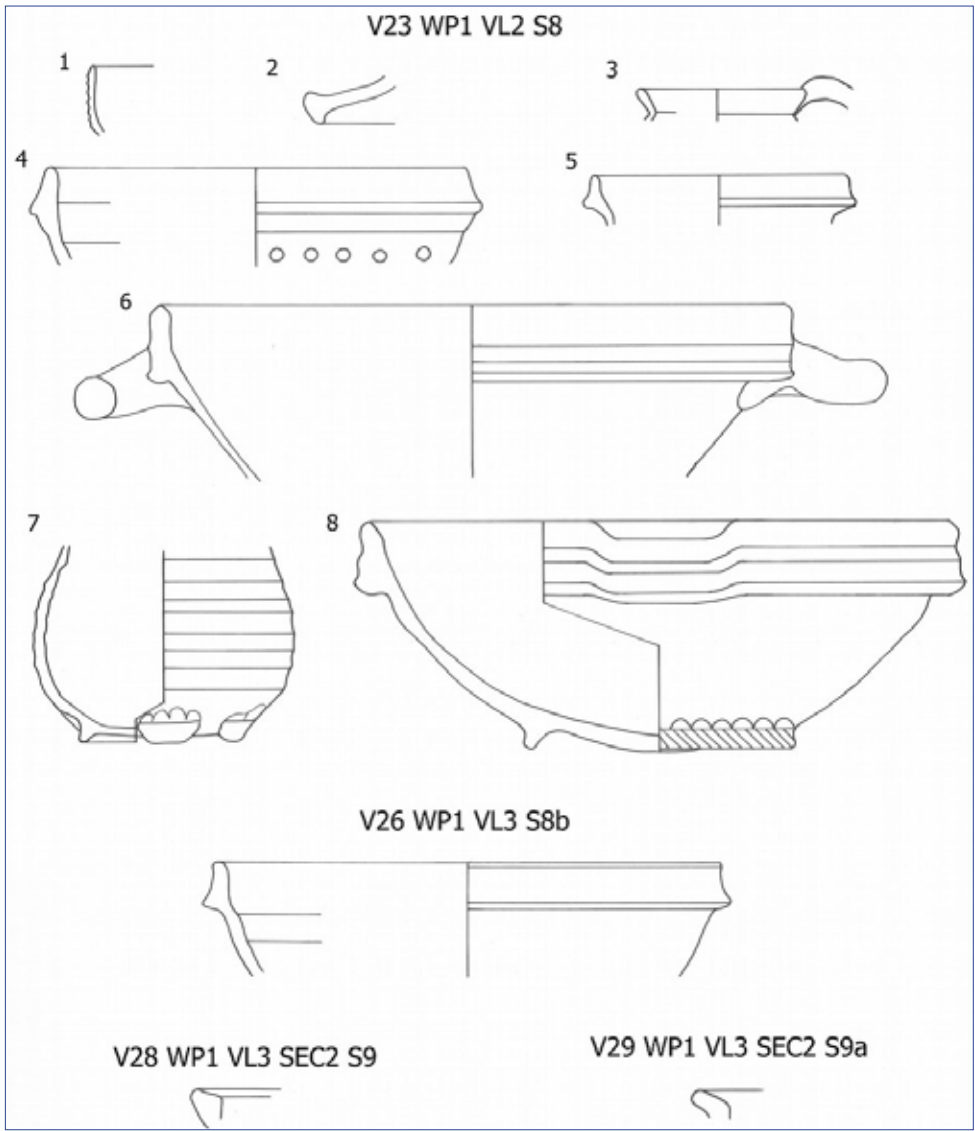
Figuur 4. Doorsnede kuil S8

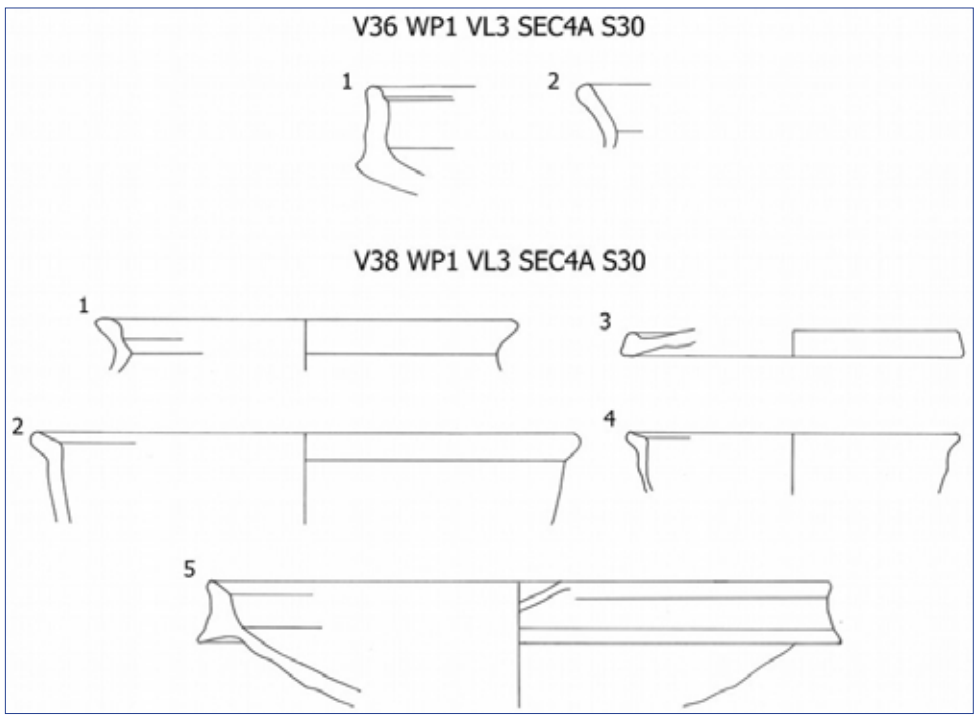
Figuur 5. Kuil S30

Figuur 6. Doorsnede kuil S30

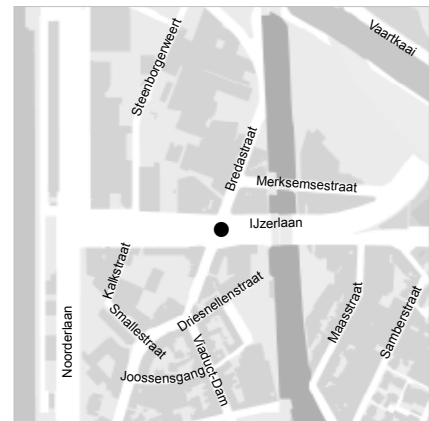
Figuur 7. Tekeningen van vondstmateriaal uit kuilen S8 en S9 (schaal 1/3)

Figuur 8. Tekeningen van vondstmateriaal uit kuil S30 (schaal 1/3)

IJZERLAAN - KEMPISCHE VAART

Sitenaam:	IJzerlaan - Kempische Vaart
Sitecode:	A403
Locatie:	IJzerlaan, Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 153549,134; Y: 213951,525 X: 154111,639; Y: 213888,554
Kadastrale gegevens:	openbaar domein
Opdrachtgever:	Beheersmaatschappij Antwerpen Mobiel (BAM nv)
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	heraanleg zone IJzerlaan en realisatie nieuw IJzerlaankanaal
Datum onderzoek:	januari 2016 - eind augustus 2017
Aard onderzoek:	vervolgonderzoek
Cultuurperiode:	nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Ten behoeve van de waterhuishouding van de stad en als voorbereiding op de werken voor de Oosterweelverbinding wordt het Lobroekdok via het nieuwe IJzerlaankanaal opnieuw in verbinding gebracht met het Asiadok. Ter hoogte van de huidige IJzerlaan liep in de 19de eeuw de Kempische vaart, die met een sluis (1873-1935) uitgaaf op het Asiadok. Bij de bouw van het Albertkanaal in 1930 werd het traject van binnenscheepvaart verlegd en in 1935 werd de Kempische vaart gedempt en de sluis afgesloten van het Asiadok. De waterinfrastructuur bleef ondergronds behouden.

Na het vooronderzoek in 2014 (Martens 2016a) werd ter hoogte van de IJzerlaan een archeologisch vervolgonderzoek uitgevoerd. Hierbij werden typeonderdelen van de 19de-eeuwse Kempische vaart (sluis, draaibrug aan de sluis, land- en brughoofd draaibrug Bredastraat, duiker, kadetalud) vrij gelegd en onderzocht. De begeleiding en opgravingen volgden de planning en fasering van de heraanleg van de IJzerlaan.

Vanaf midden 2015 werd de oostelijke helft van de sluis aan het Asiadok en het platform van de draaibrug (januari 2016) vrijgegraven (Martens 2016b).

In 2017 werd aan het kruispunt met de Bredastraat het platform en het brughoofd van een volgende draaibrug in kaart gebracht en werden aansluitend aan respectievelijk de zuid- en noordzijde van de IJzerlaan delen van de historische kades en de Schijnkoker onder de Kempische vaart vrij gelegd en onderzocht.

Vraagstelling

Het doel van het vervolgonderzoek is meer inzicht verwerven in de bewaringstoestand en opbouw van de historische waterinfrastructuur van Antwerpen. Hiertoe worden typeonderdelen van het kanaal, van de bruggen en van de sluis archeologisch geregistreerd en vergeleken met beschikbare historische opmetingsplannen.

Resultaten van het onderzoek

In januari 2017 kwam ter hoogte van de kruising van de IJzerlaan met de Bredastraat het zuidelijke deel van een 19de-eeuwse draaibrug aan het licht. Deze brug werd quasi gelijktijdig gebouwd met de aanleg van de Kempische vaart en liet toe om van het zuiden, van Dambrugge (en dus vanuit Antwerpen), via de Bredastraat en de Bredapoort door de Brialmontomwalling naar het noordoosten te gaan. Nadien werden nog gelijkaardige draaibruggen over de vaart aangelegd, zoals deze aan de sluis aan het Asiadok (Martens 2016b).

De brug aan de Bredastraat bestond uit een platform, een brughoofd, een zwevend brugdek uit smeedijzer en enkele bijgebouwen. Het platform (12 meter op 24 meter) was verhard met platte kasseien (platines) en was monumentaal afgewerkt met natuurstenen boorden en trappen. Het bevatte nog de metalen geleiders en het mechanisme waarop de brug met houten brugdek draaide rond een spil uit blauwe hardsteen. De vorm en werking van de draaibrug kan vergeleken worden met de nog oorspronkelijke Willebrug (1869) tussen het Willemdok en het Verbindingsdok.

Mogelijk werd de brug aanvankelijk handmatig open- en dichtgedraaid. Het brugdek draaide op rails over een spil, die zich centraal bevond in het verlaagde platform. Door deze verlaagde positie kwam het rijvlak van de brug in gesloten toestand volledig op straatniveau te liggen, ter hoogte van het brughoofd aan de overkant (noordzijde IJzerlaan). Dit 8 meter brede brughoofd werd eveneens vrij gelegd en geregistreerd. De randen van het platform waren op dezelfde manier afgeboord met natuursteen. In de kadeaansluiting ten westen van het platform was er een afsluitbare inlaat waarlangs water geloosd kon worden in de vaart. Bij beide hoofden werden aan de westzijde cementzakjes op het talud tegen het platform gestapeld.

De Kempische vaart nam vrijwel de volledige breedte in van de huidige IJzerlaan. Het westelijk deel tot aan de sluis aan het Asiadok was meer dan 30 meter breed en ter hoogte van de draaibrug aan de kruising met de Bredastraat versmalde de vaart tot ca. 20 meter, terwijl de te overspannen doorgang ca 7,50 meter bedroeg. Deze breedte was net voldoende om een 'Kempenaar' door te laten, een typisch vrachtschip voor binnenscheepvaart.

Buiten de opgraving van de brughoofden aan de Bredastraat, werden ook delen van het kadetalud vrij gegraven, waarbij vooral de zuidoostelijke kade ingrijpend verstoord bleek te

zijn. De kaderesten bevonden zich algemeen op minder dan een meter onder het maaiveld en bestonden uit een aarden lichaam afgewerkt met een parament van nog minstens 4 lagen natuursteen (hoogte steenlagen tussen 25 en 30 cm). Onderaan het talud was er een verticale houten plankenwand die gefixeerd werd door een dwarsbalk, steunend op houten palen (zie ook Martens 2016a).

Ten oosten van de spoorwegbrug werd ten slotte een kanalisatie (duiker) uit baksteenmetselwerk onderzocht, waarmee een zijarm van de Schijn onder de Kempische vaart geleid werd. Deze structuur bestond uit ten minste 3 overwelfde kanalen waarvan de bovenzijde op 5,25 m onder het maaiveld lag, terwijl de toegangsstructuur aan de noordzijde van de IJzerlaan zich op 1,70 m diepte bevond. De binnenzijde van deze nog actieve constructie werd door duikers opgemeten.

De impact van de heraanleg van de IJzerlaan, met het nieuwe kanaal, was vooral groot voor de resten van de noordelijke kade van de historische vaart. Doordat het nieuwe kanaal beduidend smaller is dan de historische vaart, was het niet mogelijk om de oude kades te integreren in de nieuwe aanleg. De monumentale sluis werd wel gerestaureerd en opnieuw in gebruik genomen, maar aan het zicht onttrokken.

Figuur 1. Het platform van de draaibrug ter hoogte van de Bredastraat (zuidzijde IJzerlaan)

Van de draaibruggen aan de sluis en aan de Bredastraat werden na het onderzoek alle structuren verwijderd in functie van de nieuwe aanleg. De natuurstenen boorden en elementen die verband houden met het functioneren van de laatste brug werden wel behouden, voor verdere studie.

Van de noordelijke kade werd een hoeveelheid van 85 m² kadestenen bijgehouden. Deze werden bij de aanleg van de wegenis ingewerkt in de groenzones als verwijzing naar de historische vaart.

Femke Martens

Bronnen

MARTENS, F. 2016: *IJzerlaan, Archeologische sonderingen. A371. De Historische sluis aan het Asiadok en de Kempische vaart, A312.* Eindrapport, 2016a, Antwerpen.

MARTENS, F. 2016: A371 IJzerlaan, in: *Jaaroverzicht 2013-2014, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en Monumentenzorg 15*, Antwerpen, 2016b, p. 55-56.

MARTENS, F. 2016: A403 IJzerlaan - historische sluis aan het Asiadok, in: *Jaaroverzicht 2015, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en Monumentenzorg 16*, Antwerpen, 2016c, p. 47-50.

Figuur 2. Het landhoofd van de draaibrug ter hoogte van de Bredastraat (noordzijde IJzerlaan)

Figuur 3. Het kadetalud van de Kempische Vaart (zuidzijde IJzerlaan)

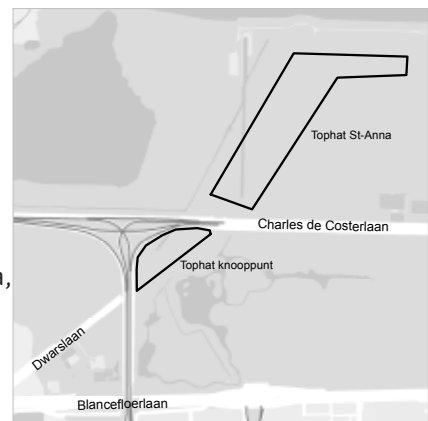
Figuur 4. Nieuwe aanleg van de IJzerlaan in 2017

OOSTERWEEVERBINDING - KAMP TOP HAT

Sitenaam: Kamp Top hat
Sitecode: A405 en A413
Locatie: Sint-Annabos - knooppunt E34 Linkeroever
Lambertcoördinaten: X: 148841,549; Y: 213908,446
 X: 150056,493; Y: 213903,996
 X: 150060,944; Y: 212800,310
 X: 148837,098; Y: 212800,310

Kadastrale gegevens: Antwerpen, Afdeling 13, Sectie N, percelen 57c, 59a, 64a, 71a, 637b, 639b, 640b, 641b, 642d, 643h, 644c, 594c, 642c, 643f, 643g, 604a, 606, 607, 608, 609, 652a, 653a, 654a, 655a, 656a, 657a, 659a, 661c, 662d, 691a, 693b, 694a, 695b, 696b, 697b, 698b, 700a, 594c, 643f, 646d, 647a, 648c, 649c, 648d, 596, 597, 598, 600, 602a, 601, 599, 548b, 547, 549, 546, 545, 702, 701b, 763c, 763b, 701a, 704e2

Opdrachtgever: Beheersmaatschappij Antwerpen Mobiel nv (BAM nv)
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: infrastructuurwerken (Oosterweel)
Datum onderzoek: 21 en 22 januari 2016 (fase 1) en 28 tot 30 augustus 2017 (fase 2)
Aard onderzoek: proefsleuven en terreinprospectie
Cultuurperiode: Wereldoorlog II
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

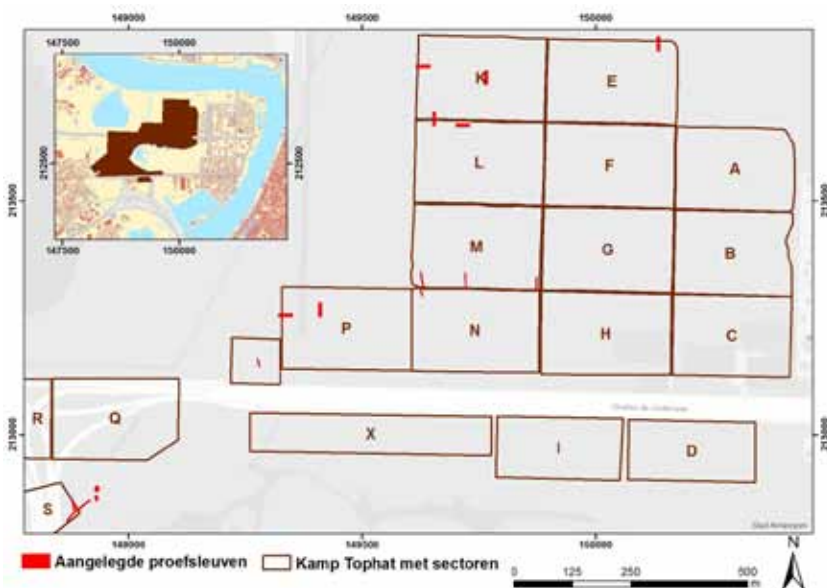
Kader (historisch en/of landschappelijk)

Op het einde van WO II werden door de geallieerde legers diverse repatriëringskampen aangelegd om manschappen en materieel terug naar het moederland te voeren. Antwerpen kreeg als havenstad een Amerikaans en een Brits repatriëringskamp op de linkeroever van de Schelde.

Repatriëringskampen hadden als doel om het de soldaten zo aangenaam mogelijk te maken in afwachting van hun afvaart. Daartoe werden bijvoorbeeld – naast allerlei andere gebouwen – ook tavernes, cinema's, sportzalen en winkels opgericht. Al deze gebouwen lagen langs beide hoofdwegen.

Het Amerikaanse kamp, genaamd *Top hat*, lag ter hoogte van het huidige Sint-Annabos en de Middenvijver. Het kamp werd gebouwd op gronden die in de jaren 1930 waren opgespoten. Het werd ingedeeld in verschillende sectoren. De huidige Charles de Costerlaan en Dwarslaan vormden de hoofdwegen van het kamp (figuur 1).

In de overige sectoren stonden de tenten voor de manschappen en diverse sanitaire gebouwtjes voorzien van riolering. Tenslotte was er een aparte zone met tenten voor Duitse krijgsgevangenen die tewerkgesteld waren in het kamp. In mei 1946 werd dit kamp opgedoekt nadat de laatste soldaten huiswaarts keerden.

Figuur 1. Kamp Top hat met aanduiding van de verschillende sectoren en de aangelegde proefsleuven op het Groot-schalig Referentie Bestand (GRB). Inzet: situering van het kamp (bruin) op het GRB.

Tot vandaag zijn in het Sint-Annabos nog restanten van het kamp te zien, zoals enkele betonnen putten. De zandwegen die de sectoren van het kamp begrensd, vormen nog steeds het belangrijkste deel van de wandelpaden in het Sint-Annabos. Andere tastbare resten van het kamp bestaan uit (metaal)vondsten in de bodem. Het kamp Top hat is dan ook bekend bij metaaldetectoristen. Enkele van deze lokale detectoristen hebben een publicatie uitgebracht over de historie van het kamp (Cornelissen e.a. 2006).

Vraagstelling

Er is een archeologisch proefsleuvenonderzoek uitgevoerd om na te gaan welke vondsten van Top hat nog aanwezig zijn in de ondergrond. Om praktische redenen is het veldonderzoek in twee fasen uitgevoerd. Er zijn sleuven aangelegd in het Sint-Annabos en ter hoogte van het knooppunt van de E34 (figuur 1).

Tijdens het proefsleuvenonderzoek is systematisch gezocht met metaaldetectors, waarvoor samengewerkt is met lokale detectoristen. Bij de aanleg van de proefsleuven is eerst het maaiveld gecontroleerd met een metaaldetector, waarna in lagen van telkens 25 cm is verdiept.

Figuur 2. Vondsten van het proefsleuvenonderzoek: een batterij van Schotse makelij en een uniformknoop van het Amerikaanse leger

Figuur 3. Vondst van het proefsleuvenonderzoek: voor- en achterzijde van een uniformknoop van de Duitse 'Kriegsmarine' uit 1938

Er is gegraven tot een diepte waarop geen vondsten van het kamp meer voorkwamen. Tijdens de twee onderzoeksfasen werden in totaal 14 proefsleuven gegraven (figuur 1). Daarnaast zijn in twee zones alleen de struiken en graszoden verwijderd en vervolgens onderzocht met een detector.

Naast het graven van proefsleuven zijn bij een terreinprospectie diverse nog zichtbare structuren van het kamp in kaart gebracht. Het hele terreinonderzoek is uitgevoerd door de dienst archeologie van de stad Antwerpen in samenwerking met lokale metaaldetectoristen.

Resultaten van het onderzoek

Tijdens het proefsleuvenonderzoek werden in totaal 239 vondsten verzameld, waarvan het grootste deel zonder twijfel afkomstig is van het kamp. Omdat systematisch met metaaldetectors is gezocht, zijn bij het onderzoek veel metalen voorwerpen gevonden. De grootste vondstcategorieën zijn kogels en munten uit diverse West-Europese landen. Meer bijzondere vondsten zijn uniformknopen van het Amerikaanse leger, een uniformknoop van de Duitse 'Kriegsmarine' uit 1938 en een oude batterij waarvan het opschrift nog duidelijk leesbaar is (figuur 2 en 3). Ook zijn diverse 'tubes' verzameld, gaande van scheerschuim en tandpasta tot tubes met 'Prophylactic ointment' (figuur 4). Deze laatste werden uitgedeeld door het leger ter voorkoming van geslachtsziekten.

In één sleuf lagen enkele kleine afvalputjes waaruit – naast verschillende metalen voorwerpen – enkele glazen flessen, een glazen pipet en stukken van kammen zijn verzameld.

Figuur 4. Vondsten van het proefsleuvenonderzoek: een tube scheerschuim en een tube 'prophylactic ointment'

Tenslotte lagen op één locatie vier restanten van structuren in een proefsleuf. De resten bevonden zich net onder het maaiveld.

Tijdens het onderzoek bleek dat vondsten van het kamp vooral voorkomen in de bovenste 50 á 60 cm van de bodem. Lokaal zijn vondsten aangetroffen tot circa 90 cm onder het maaiveld. Het is bekend dat ook op een dieper niveau vondsten kunnen voorkomen, bijvoorbeeld waar diepe afvalputten gegraven zijn. Daarnaast bevat de bodem op Linkeroever ook oudere vondsten die mee aangevoerd werden met het opgebrachte zand uit de Schelde. Dergelijke vondsten kunnen in het gehele opgebrachte pakket voorkomen. Een voorbeeld hiervan is een Belgisch muntje uit 1870 aangetroffen in een proefsleuf. Mogelijk is ook een Britse munt uit 1916 aangevoerd.

Zoals vermeld is ook een terreinprospectie uitgevoerd om nog zichtbare resten van het kamp in kaart te brengen. De prospectie had slechts tot doel om inzicht te krijgen in de bewaringstoestand en aard van de bewaarde structuren van het kamp. Er zijn zoveel mogelijk zichtbare structuren gedocumenteerd en bij benadering op kaart aangeduid. Er is niet getracht om alle zichtbare resten in kaart te brengen.

Tijdens de prospectie werden 24 structuren gedocumenteerd. Veel structuren steken nauwelijks boven het maaiveld uit en zijn zeer slecht zichtbaar tussen de begroeiing.

Het merendeel van de vastgestelde resten behoort tot de sanitaire infrastructuur van het kamp. Hierop duidt onder andere de aard van de resten maar ook de ligging in sectoren waar tenten stonden (zie eerder). Het vaakst komen rechthoekige kleine putten voor uit baksteen en beton. Bij de beter bewaarde exemplaren zijn aansluitingen voor leidingen of buizen te zien en een tussenschot

(figuur 5, rechts). Geregeld zijn ook gleuven uitgespaard, waarschijnlijk voor een verstelbaar tussenschot. Daarnaast liggen er meerdere ronde putten in het Sint-Annabos (figuur 5, links). Waarschijnlijk behoren ze eveneens tot de sanitaire infrastructuur, maar het is bekend dat bijvoorbeeld ook grote bloembakken in het kamp gebouwd zijn. Verder zijn nog enkele slecht bewaarde betonnen resten aangetroffen waarvan de functie niet achterhaald is.

Duidelijke resten van grote gebouwen naast de hoofdwegen zijn niet opgemerkt. Het is mogelijk dat deze bij de prospectie over het hoofd gezien zijn. Anderzijds is het mogelijk dat weinig resten bewaard zijn van deze gebouwen. De meeste van deze gebouwen bestonden immers uit een betonplaat met een metalen bovenbouw. Het is mogelijk dat deze platen verwijderd zijn bij het opbreken van het kamp en dat alleen de diepere structuren nog aanwezig zijn (zoals de betonnen putten in de sectoren met tenten).

Uit dit resultaat blijkt dat meer van kamp Top hat bewaard is dan het huidige landschap doet vermoeden. Zo blijkt uit de aangelegde proefsleuven dat nog duizenden vondsten van kamp Top hat in de bodem aanwezig zijn. De bewaringstoestand van metaalvondsten is over het algemeen uitzonderlijk goed. Blijkbaar biedt het opgebrachte Scheldezand de ideale bewaringsomgeving voor metalen voorwerpen. Daarnaast zijn er nog vele restanten van betonnen en bakstenen structuren bewaard aan het oppervlak.

Jef Vansweevelt

Bron

CORNELISSEN W., OST J-P. & SCHOKKAERT B. 2006: *Kamp Top Hat in beeld*. Reeks: België in oorlog 18. Uitgeverij De Krijger, Erpe.

Figuur 5. Voorbeelden van structuren gedocumenteerd tijdens de terreinprospectie

ZAKSTRAAT 2 - 4

Sitenaam:	Zakstraat 2 - 4
Sitecode:	A416
Locatie:	Zakstraat 2 - 4, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 152 089,57; Y: 212 581,84 X: 152 084,42; Y: 212 568,29 X: 152 099,04; Y: 212 580,17 X: 152 093,14; Y: 212 564,65
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 1, Sectie A, percelen 1669c en 1670d
Opdrachtgever:	De Meester bvba
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	sloop en nieuwbouwwerken met keldervolume
Datum onderzoek:	27 september - 20 oktober 2017
Aard onderzoek:	definitief onderzoek (opgravingen)
Cultuurperiode:	volle middeleeuwen, nieuwe en nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied situeert zich in het middeleeuwse burchtareaal, sinds 2010 beschermd als archeologische zone. De kans op het aantreffen van een complex bodemarchief dat informatie kan opleveren over de middeleeuwse occupatie en ontstaansgeschiedenis van dit stadsdeel is dan ook groot.

Vraagstelling

Gerichte vraagstelling naar de te verwachten aarden wal die opgericht werd rond 900 AD, naar *pre-/intra-wal- en -muros*-occupatielagen, en naar de aangetroffen artefacten als getuigen van de materiële cultu(u)r(en).

Resultaten van het onderzoek

Ondanks de kleinschaligheid en beperkte bodemingrepen heeft het archeologisch terreinwerk interessante gegevens opgeleverd die kunnen bijdragen tot een beter begrip van de vroeg(st)e ontwikkeling van de versterkte handelsnederzetting. Op uitzondering van een bakstenen afvalput met vulling uit de 16de-18de eeuw dateren vrijwel alle aangetroffen sporen, structuren en artefacten uit de middeleeuwen. Het gros van de aangetroffen sporen wordt beschouwd als stortpakketten die mogelijk deel

uitmaakten van de in oorsprong vroegmiddeleeuwse omwalling in aarde en hout. In hoeverre de wal aanpassingen onderging, vormt voorwerp van lopend onderzoek. Op de vindplaats werden paalsporen aangetroffen die door middel van ¹⁴C-datering kunnen wijzen op bouwactiviteiten ter plaatse in de late 10de of eerste helft van de 11de eeuw (RICH-25509 (staal A416/20a/M7: houtskool uit paalkern); RICH-25513 (A416/21b/M9: bot uit paalkuil); uitgevoerd door het KIK).

Aangezien de nieuwbouwdiepte beperkt bleef tot het kelderniveau werd niet het gehele bodemarchief aangetast en werden geen sporen aangetroffen uit oudere cultuurperioden. Onder de nieuwe kelders schuilen naar alle waarschijnlijkheid nog sporen en vondsten uit de volle en vroege middeleeuwen, uit de Gallo-Romeinse periode en mogelijk zelfs uit de pre- en protohistorie, getuige de archeologische bevindingen op aangrenzende percelen.

Tim Bellens

Bron

BELLENS T. 2017: *A416 Zakstraat 2-4, 2000 Antwerpen. Evaluatienota* (onuitgegeven verslag).

Figuur 1. Overzicht opgravingsvlak 1, richting zuiden

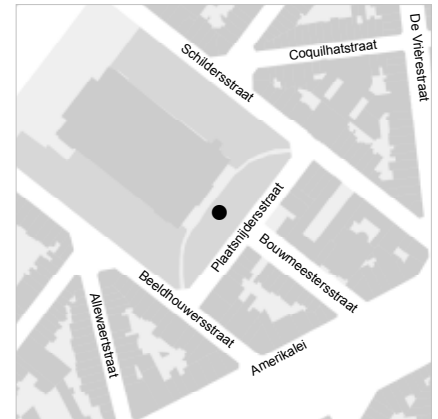

Figuur 2. Volmiddeleeuwse houtconstructie naast een bakstenen afvalput uit de nieuwe/nieuwste tijd

PLAATSNIJDERSSTRAAT 2 - KMSKA

Sitenaam:	Plaatsnijdersstraat 2 - KMSKA
Sitecode:	A417
Locatie:	Plaatsnijdersstraat 2, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 151 815,10; Y: 211 030,17 X: 151 923,85; Y: 210 943,47 X: 151 851,15; Y: 210 852,96 X: 151 741,65; Y: 210 942,66
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 11, Sectie L, perceel 3663B
Opdrachtgever:	Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	heraanleg museumtuin – riolering – septische putten
Datum onderzoek:	14 maart tot en met 6 april 2016
Aard onderzoek:	archeologische prospectie - proefsleuven
Cultuurperiode:	nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

In het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen (KMSKA) worden grootschalige renovatiewerken uitgevoerd, waarbij ook de tuin van het museum heraangelegd wordt. Op deze locatie bevinden zich restanten van de citadel van Antwerpen uit de 16de eeuw en meer bepaald bastion *Hernandez*.

De citadel van Antwerpen werd in 1567 aangelegd als uitbreiding op de 16de-eeuwse Spaanse Omwalling in opdracht van Filips II en de hertog van Alva. Het fort werd ontworpen door de Italiaanse ingenieur Paciotto, naar het voorbeeld van de citadel van Turijn. Het was een vijfhoekig bouwwerk omgeven door een natte gracht, met op elke hoek een bastion.

De omwalling werd in de 19de eeuw overbodig, na de bouw van de Brialmontomwalling in 1859. Vanaf 1865 werd gestart met het sletten van de omwalling. De afbraak van de citadel volgde kort daarop (1874-1881). Op de genivelleerde gronden ontstond de nieuwe stadswijk, 'het Zuid'.

Vraagstelling

Het vooronderzoek stelde tot doel de restanten van de Citadel exact te lokaliseren zodat ze gevrijwaard konden worden bij de aanleg van de nieuwe riolering en septische putten. Door middel van proefsleuven werden verschillende elementen van bastion Hernandez gelokaliseerd en onderzocht.

Resultaten van het onderzoek

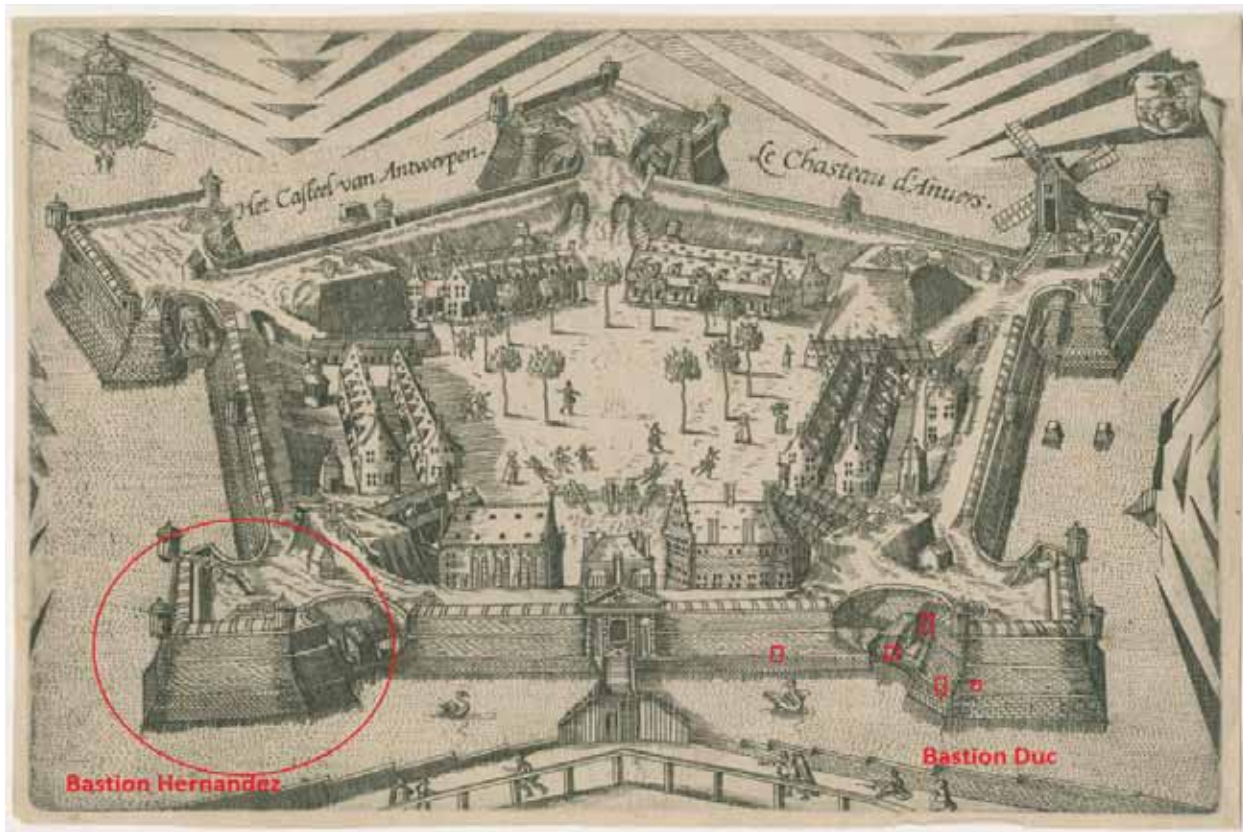
Tijdens het onderzoek werd de hoofdmuur van de citadel onderzocht en verschillende onderdelen van bastion Hernandez, zoals de face, de flank, de verlaagde flank en een kazemat. Van de kazemat werd het vloerniveau geregistreerd. Hierin was duidelijk het grondplan te herkennen, met binnenmuren, buitenmuren, verschillende kamers en de doorgangen ertussen, en een mogelijke ingang. Ook de lage flank werd uitgebreid onderzocht. De lage flank bleek veel massiever dan de muren van de flank en de face. Er werd een bakstenen constructie van bijna 7 m breed geregistreerd. De verbinding tussen de lage flank en de flank werd gevormd door een boogvormig segment. Dit boogvormig element is typisch voor de 16de-eeuwse vestingbouw.

Alle restanten waren afgebroken tot het 19de-eeuwse nivelleringsniveau, maar verder goed bewaard. Het zijn steeds massieve structuren met grotendeels origineel metselwerk uit de 16de eeuw. Daarnaast werden ook 19de-eeuwse herstellingen vastgesteld, zoals natuurstenen muurankers in het bakstenen parement en heropgevoegd metselwerk.

De massieve structuren onderstrepen het belang van de monumentale constructie die de citadel was. Het is een uniek voorbeeld van 16de-eeuwse vestingbouw in de Nederlanden met een hoge cultuurhistorische waarde. Daarnaast staat de citadel symbool voor een belangrijk hoofdstuk in de geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden, met name de repressie onder het Spaans bewind. Het is dan ook een hoofdschakel in de ontsluiting van de Spaanse Omwalling.

Veerle Hendriks

Figuur 1. Locatie van bastion Hernandez en projectie van de proefsleuven op bastion Duc op de gravure 'Het Casteel van Antwerpen' van Braun en Hogenberg, 1568-1590 (© Museum Plantin-Moretus/Prentenkabinet, PK.OP.13876)

Figuur 2. Zicht op een kamer van de kazemat met binnenmuurwerk, de zuidelijke buitenmuur en het vloerniveau met een doorgang

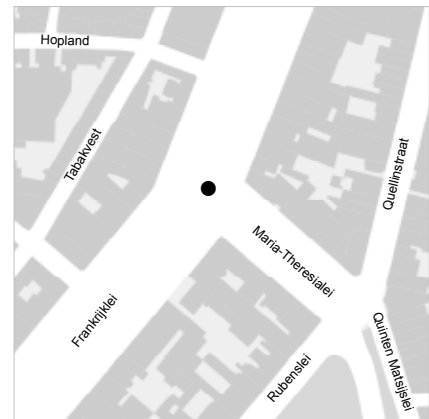
Figuur 3. Zicht op de lage flank van bastion Hernandez, met boogvormig segment

Figuur 4. Zicht op de lage flank van bastion Hernandez, met boogvormig segment

NOORDERLIJN - BASTION HUIDEVETTERSTOREN

Sitenaam: Noorderlijn - Bastion Huidevetterstoren
Sitecode: A421
Locatie: Frankrijlei (ter hoogte van Maria Theresialei)
Lambertcoördinaten: X: 153111,566; Y: 211762,956
X: 153161,095; Y: 211762,956
X: 153111,566; Y: 211707,297
X: 153161,095; Y: 211707,297
Kadastrale gegevens: openbaar domein. Antwerpen 3de afd. sectie C en 8ste afd. sectie H
Opdrachtgever: De Lijn, Stad Antwerpen, Agentschap Wegen en Verkeer
Uitvoerder: stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: heraanleg wegenis, premetro tunnels
Datum onderzoek: 2016
Aard onderzoek: opgraving
Cultuurperiode: late middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

In het kader van het project Noorderlijn worden de Noorderleien opnieuw aangelegd. Deze boulevard werd in de 19de eeuw aangelegd op het tracé van de Spaanse Omwalling. Deze 16de-eeuwse versterkingsgordel werd vanaf 1864 ontmanteld. De stadsgrachten werden gesaneerd en gedempt en op de vrij gekomen ruimte werd een brede boulevard aangelegd, nu gekend als *de leien*. Bij de wegenis- en tunnelwerken op de leien komen de vestingresten opnieuw aan het licht. Op de plaats van de geplande metrotunnel op de Frankrijlei, ter hoogte van de Maria-Theresialei, bevinden zich ondergronds de goed bewaarde resten van het bastion Huidevetterstoren. Dit bastion werd tussen 1551 en 1552 als laatste bolwerk van de omwalling afgewerkt door projectontwikkelaar Gilbert Van Schoonbeke. Het verdedigde hier de stad tussen de voormalige Kipdorppoort en de Keizerspoort. De naam verwijst naar de nabijgelegen Huidevetterstoren uit de 14de eeuw. De bedreigde delen van het bolwerk werden in verschillende fasen opgegraven, volgens de planning van de werken.

Na de begeleiding van de voorbereidende werken voor het bouwproject (maart 2016) werd in het open gedeelte van de nieuwe tunnel de zuidelijke voorzijde (face) van het bastion vrijgelegd (april-mei 2016). Daarbij kwamen ook delen van de steunberen aan de binnenzijde van het bolwerk, de contouren van de bastionpunt en een deel van de noordelijke voorzijde in beeld. Een publieksdag op 8 mei 2016 trok meer dan 2600 geïnteresseerde bezoekers. Daarna werden de onderzochte delen afgebroken tot op het niveau van de dakplaat van de nieuwe tunnel.

Fase 2 van het archeologisch onderzoek vatte vervolgens aan onder het tunneldak (tweede helft augustus 2016). Deze fase omvatte de registratie van de voet van de noordelijke steunberen en van de zuidelijke face. In een derde fase (oktober 2016) werd een sondering uitgevoerd ter hoogte van de punt van het bastion.

Figuur 1. De zuidelijke voorzijde (face) van het bastion met de funderingsvoet en het oreillon (oor) met piramide

Vraagstelling

Bij de werken voor project Noorderlijn (www.noorderlijn.be) komen op verschillende plaatsen op de leien resten van de stadsversterking aan het licht. Afhankelijk van de aard van de werken verschilt de impact op de historische resten. Ter hoogte van de Maria-Theresialei werd bastion

Huidevetterstoren doorkruist door de geplande premetro-tunnel. Het archeologisch onderzoek moest voorafgaandelijk aan de afbraak inzicht verwerven in de juiste ligging, opbouw, bouwgeschiedenis en bewaringstoestand van dit bastion.

Figuur 2. Zicht op de binnenzijde van het bastion met steunberen tussen de palenwand van de geplande tunnel

Resultaten van het onderzoek

De uitgraving in het open gedeelte van de nieuwe premetro-tunnel bracht de goed bewaarde zuidelijke voorzijde van het bastion in beeld tot een diepte van meer dan 7m onder de rijweg.

De licht hellende muur (9 graden) van 3m breed was bewaard over een hoogte van 6,40m, waarvan net geen 5m opstand en een uitspringend bakstenen fundament op witte krijsteenblokken van 1,60m hoog. Van deze bakstenen fundering waren de bovenste 13 treden in vertanding gemetst met gelige kalkzandmortel, gevolgd door een verticaal deel van 10 baksteenlagen. Hoewel deze basisopbouw met een bakstenen voet op krijtlagen ook werd vastgesteld bij opgravingen aan de stadsmuur, het Keizersbastion en het Kipdorpbastion, kon de opbouw van de funderingsvoet in doorsnede variëren. Er waren sporen van herstellingen en aan de binnenzijde van het bastion bleek de voet dan weer minder zorgvuldig en met herbruikmaterialen opgebouwd te zijn.

De bastionmuren waren aan de binnenzijde verankerd met steunberen uit baksteenmetselwerk gevat in een aarden massa. Deze muren waren 1,58m breed en 4m lang, met een onderlinge tussenafstand van ongeveer 4m. Bij de opgraving waren de donker gekleurde bouwsleuven van de hoofdmuren en de steunberen duidelijk zichtbaar. De steunberen waren minder diep gefundeerd dan de buitenmuren. De fundering van de centrale steunbeer, bewaard over een hoogte van 4,43m, zette 1,70m hoger aan dan het niveau onder de krijtbasis van de hoofdmuur.

Na de registratie en gefaseerde afbraak kon onder het tunneldak ook de dwarsdoorsnede doorheen het muurwerk onderzocht worden met het muurfundament, de bouwsleuven en de aanzet van de gracht aan de buitenzijde van het bastion. Op het niveau van kalkblokken was een egaliserende mortellaag aangebracht. De doorsnede toonde ook duidelijk hoe voor de muurkern brokken natuursteen en baksteenmetselwerk hergebruikt werden zoals - volgens historische teksten - ook toegestaan werd bij de aanbesteding voor de bouw van dit bastion. Het fundament steunde op de natuurlijke tertiaire lagen van bruingrijs, fijn tot middelfijn glauconiethoudend zand met daarin fossiele schelpen.

Het parement van zowel de zuidelijke als de noordelijke face van het bastion werd nauwkeurig in kaart gebracht. Drie soorten kalkzandsteen werden gebruikt in dit bolwerk: Ledesteen, Brusseliaanse steen en Gobertange steen (zie Minsaer, Caignie, Martens, De Schutter 2017). Er waren duidelijk sporen van renovaties met herbruikblokken of hele partijen regelmatig gekapte stenen. Naast de witbeige kalkmortel gebruikt voor de hoofdmuur, werden

de renovaties onder meer uitgevoerd met een donker-grijze trasmortel met zwarte spikkels. Dagstrepen gaven het muurwerk na de renovatie een regelmatig uitzicht. Onder de waterlijn was er een afstrijklaag in roze mortel met chamotte.

Opvallend was bij dit bastion ook de sterke verwerking van de parementstenen. Veel stenen hadden een geschilferd oppervlak en op verschillende plaatsen waren er sporen van grote reparaties, mogelijk na inslagen door projectielen. Bij het ontmantelen bleken heel wat stenen erg broos te zijn. Deze slechtere kwaliteit van de gebruikte bouwmaterialen contrasteerde met de bouwmaterialen gebruikt voor het Keizers- en Kipdorpbastion. Samen met de algemeen kleinere formaten van de stenen lijkt dit te verwijzen naar de moeilijke financiële situatie ten tijde van de afwerking van de omwalling. Door het gebruik van kleinere, goedkopere stenen, of mogelijk ook bouwmate-riaal van oudere constructies, was het parement minder sterk, met meer nood aan reparaties als gevolg.

Door middel van een sondering werd ook de bastionpunt onderzocht. Deze werd niet bedreigd door de werken maar omwille van het unieke karakter van de halve piramide - oorspronkelijk bekroond met bol - typisch voor de Antwerpse stadsversterking in de 16de eeuw, werd dit element toch vrij gelegd en geregistreerd. Tot 4,70m van de bewaarde muurhoogte werd vrij gelegd, met daarin de volledige zuidelijke parementzijde van de halve piramide, uitgezonderd het bakstenen fundament. Van de bol, een kwetsbaar bouwelement, bleek enkel de negatieve indruk nog bewaard.

Als aanvulling op het archeologisch onderzoek werd het muurwerk van het bastion ook fotografisch opgenomen in een 3D model.

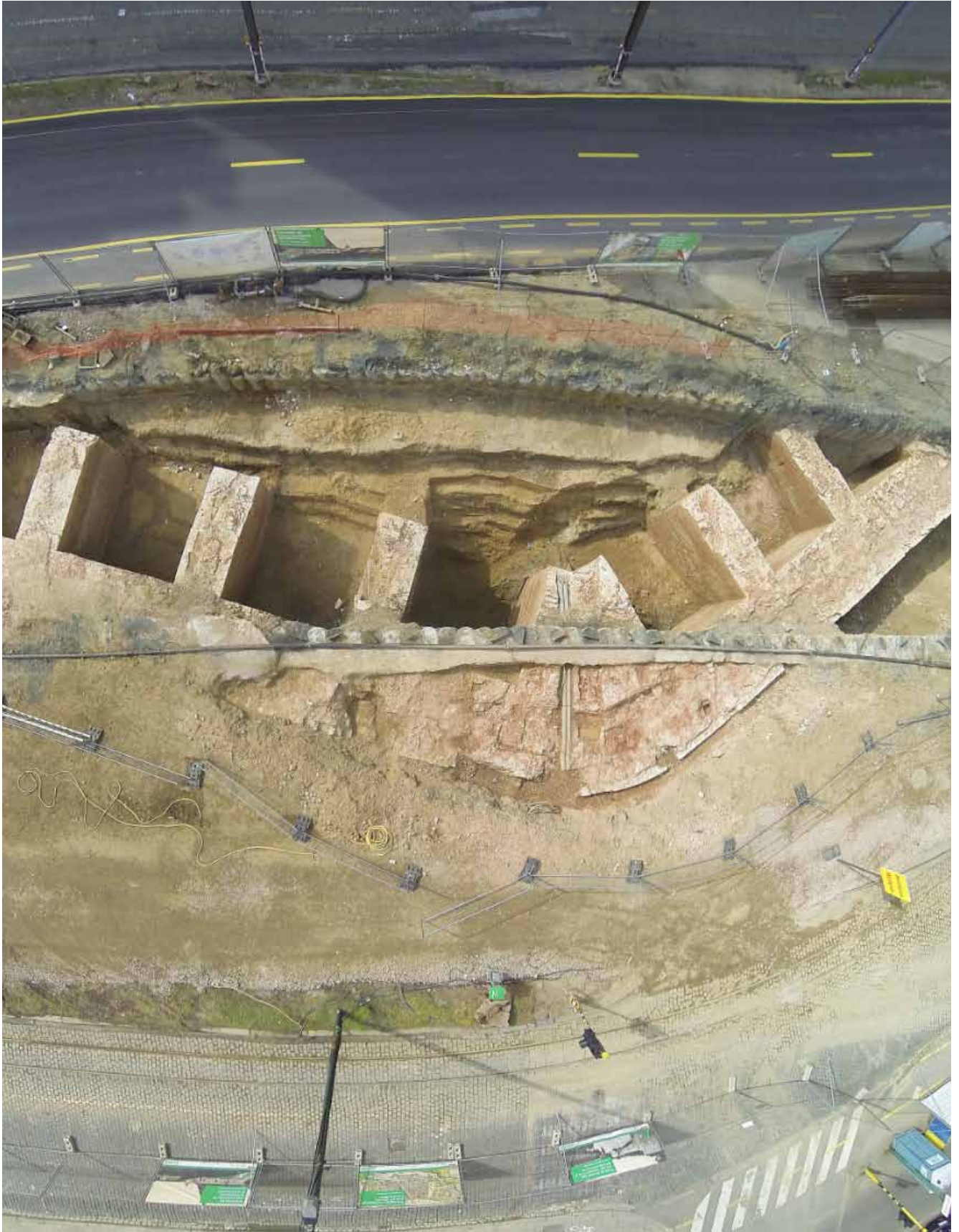
Femke Martens

Bronnen

LOMBAERDE P. (red) 2009: Antwerpen versterkt. *De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*, Brussel-Antwerpen.

MINSAER K., MARTENS F. 2013: *Brabo2 - Leien fase 2, Archeologische sonderingen op het Operaplein (Frankrijklei/Italiëlei), A312 Eindrapport*, Antwerpen.

MINSAER K., CAIGNIE F., MARTENS F. & DE SCHUTTER L. 2017: *De Spaanse Omwalling. Bastion Huidevetterstoren, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en Monumentenzorg 17*, Antwerpen.

Figuur 3. Bovenaanzicht van het bastion met steunberen en de bastionpunt buiten het tunneltracé

Figuur 4. De sondering van de bastionpunt

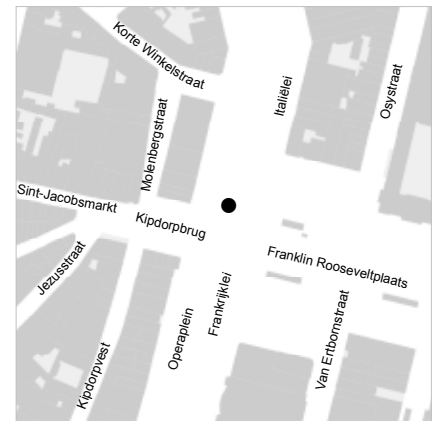

Figuur 5. Zicht op de piramide van de bastionpunt met negatief spoor van de bol

NOORDERLIJN - KIPDORPPOORT

Sitenaam: Noorderlijn - Kipdorppoort
Sitecode: A422
Locatie: Frankrijklei - Italiëlei, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten: X: 153 295,53; Y: 212 204,98
X: 153 331,09; Y: 212 200,92
X: 153 344,32; Y: 212 320,82
X: 153 318,86; Y: 212 313,48
Kadastrale gegevens: Antwerpen, Afdeling 2, 3, 5 en 8, Sectie B, C, E en H, Openbaar domein
Opdrachtgever: De Lijn, Stad Antwerpen en Agentschap Wegen en Verkeer
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: heraanleg wegenis, nutsleidingen, tunnels
Datum onderzoek: juni – december 2017
Aard onderzoek: opgraving
Cultuurperiode: late middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

In 2017 ging samen met de infrastructuurwerken aan de Antwerpse leien een volgende fase van het archeologisch onderzoek aan de Spaanse Omwalling van start. Bij de nieuwe aanleg in het kader van project Noorderlijn (www.noorderlijn.be) komen op verschillende plaatsen op de leien resten van de stadsversterking aan het licht. De uitvoering van het project is gestart in maart 2016 en wordt voltooid in 2019. Dit project is een samenwerking tussen De Lijn, de stad Antwerpen en het Agentschap Wegen en Verkeer.

De opdrachtnemer is Tram Contractors. Afhankelijk van de aard van de werken (heraanleg wegenis, vernieuwen riolering, bouw auto- of premetro tunnels, etc.) varieert de impact op de historische resten.

De leien werden in de tweede helft van de 19de eeuw aangelegd op de ontmantelde omwalling. Deze gebastioneerde versterking, ontworpen door de Italiaanse ingenieur Donato di Boni, werd in 1542 door Karel V gebouwd ter

Figuur 1. De zuidelijke kazemat met poterne in bastion Kipdorp (© Lucid)

vervanging van de verouderde laatmiddeleeuwse stadsomwalling. Kenmerkend zijn de fronten van de stadsmuur, de monumentale poorten met toegangsbruggen en de vooruitgeschoven bastions met teruggetrokken flanken.

Doorheen de tijd werd de omwalling regelmatig gerenoveerd, maar in de tweede helft van de 19de eeuw verloor ze haar functie. Vanaf 1864 begon de afbraak. De stadsgrachten werden gesaneerd en gedempt en op de vrijgekomen ruimte werd een brede boulevard aangelegd, nu gekend als *de leien*.

Vraagstelling

In verschillende fases, overeenkomstig het bestek en de planning van de werken, wordt deze archeologische begeleiding uitgevoerd. De archeologische restanten van de Kipdorppbrug, de stadsmuur en het bastion worden hierbij in kaart gebracht. Daarnaast worden ook oudere sporen die zich in de zone bevinden onderzocht en geregistreerd.

Resultaten van het onderzoek

Terwijl bepaalde delen van de Spaanse Omwalling na onderzoek verdwijnen ten behoeve van de geplande werken (bv. deel van bastion Huidevetterstoren) worden in de zone van de Kipdorppoort ook grote delen bewaard en geïntegreerd in het nieuwe ontwerp.

Zo worden de archeologische resten van de Kipdorppbrug, het -bastion en de stadsmuur na de werken geïntegreerd in een openluchtsite en in de ondergrondse parking onder het nieuwe Operaplein (ontwerp studio de Solà-Morales).

Vanuit de parking zal de stadsmuur over een lengte van 70 m te volgen zijn als zijmuur van de tunnel. Om deze integratie mogelijk te maken wordt dit muurdeel stapsgewijs vrij gelegd en geconsolideerd met groutpalen doorheen het binnenmetselwerk tot diep onder de fundamente. Het drie meter brede muurwerk van de stadsmuur was opgebouwd uit baksteenmetselwerk en afgewerkt met natuurstenen parement. Elke vijf meter was er een steunbeer die de muur verankerde in de grond. In totaal was het muurwerk over een hoogte van bijna zeven meter bewaard.

In het voorjaar van 2017 werd een muurdeel van 30 m lang in open lucht onderzocht. Dit gedeelte werd daarna ontmanteld om later tussen de dakbalken van het plein nauwkeuring heropgebouwd te worden. De onderste helft van dit muurdeel met de massieve bakstenen funderingsvoet werd in het najaar van 2017 in kaart

gebracht onder de dakplaat van het nieuwe plein. Het muurwerk werd opgeschoond, gedocumenteerd en opgenomen met 3D-scanning. Ter hoogte van de humeuze grachtlaag werden al heel wat archeologische vondsten aangetroffen die verband houden met het dagelijks leven rondom de grachten (houten speelballen, knikkers, pijpenkopjes, lederen schoeisel, muntjes etc.).

Langs de zijde van de openluchtsite werden op dezelfde manier eerst de contouren van de archeologische site technisch voorbereid en werden de historische brugpijlers verstevigd. De zuidelijke flank van het Kipdorpbastion werd vrij gelegd, in kaart gebracht en verstevigd. Vanaf januari 2017 werd gestart met de gefaseerde uitgraving van de zone van de Kipdorppbrug tot een diepte van 8 m onder het maaiveld. Ter hoogte van de Kipdorppbrug werden militaire conflicten uitgevochten waaronder de Franse Furie (1583). Systematisch onderzoek van de grachtlaag zal mogelijk dan ook artillerie of andere verwijzingen naar deze veldslagen bevatten.

Als deel van het project Noorderlijn worden verder ook autotunnels aangelegd om het verkeer onder het nieuwe Operaplein te leiden. Deze autotunnels gaan door het Kipdorpbastion. Van dit bolwerk met een breedte van ca. 100 m en schuine voorzijden (facen) van elk ca. 60 m werden de noordelijke en zuidelijke kazematten (geschutstellingen) en poternes (ondergrondse toegangen) in 2017 gefaseerd onderzocht. De kazematten waren aanvankelijk open en kenden een belangrijke verbouwingsfase. In de 16de eeuw waren de kazematten tweeledig met twee schietgaten. In de vroege 19de eeuw werden ze omgebouwd tot overwelfde kamers met een onderverdeling in drie ruimten. Het 16de-eeuwse geheel was gebouwd op spaarbogen en rondom verstevigd met steunberen. Tussen de twee kazematten in was het bastion tot bovenaan de wal opgevuld met aarde.

Van beide kazematten werden zowel de oorspronkelijke 16de-eeuwse bouwfase alsook de 19de-eeuwse verbouwingen vrij gelegd tot een diepte van 3 tot 4 m. Het onderzoek laat toe om de opbouw van de noordelijke en zuidelijke kazemat van het bastion te vergelijken. In de zone tussen de twee kazematten werden eveneens sporen van oudere gebruiksfases aangetroffen, die teruggaan tot de middeleeuwen (weg met karresporen en greppels, de gracht van de middeleeuwse voorloper van de omwalling).

Een publieksdag op 2 oktober 2017 trok ruim 1300 geïnteresseerde bezoekers. Na de opgraving en de zorgvuldige registratie, werden de kazematresten op het tunneltracé verwijderd.

Terwijl delen van de kazematten van het bastion verdwijnen voor de heraanleg van de tunnels, blijven de zuidelijke bastionflank met piramide, de Kipdorpsbrug en de stadsmuur behouden in de nieuwe Kipdorpsite. Met de integratie en presentatie van deze historische site op dit verkeersknooppunt wordt een compromis gezocht tussen monumentale erfgoedzorg en de eisen van moderne mobiliteit. Daarnaast krijgt dit belangrijke onderdeel van de Antwerpse stadsgeschiedenis opnieuw een plaats in het huidige straatbeeld.

Daan Celis, Veerle Hendriks, Femke Martens

Bronnen

CELIS D., HENDRIKS V. & MARTENS F. 2018: Archeologisch onderzoek Noorderleien op kruissnelheid (Antw.), in: *Archaeologia Mediaevalis* 41, *Kroniek*, Gent, p. 162-167.

LOMBAERDE P. (red) 2009: *Antwerpen versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*, Brussel-Antwerpen.

MINSAER K. 2009: Archeologisch onderzoek van de Spaanse omwalling. In het bijzonder de site van de Keizerspoort, in: LOMBAERDE P. (red.), *Antwerpen Versterkt. De Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*, Antwerpen, p. 146-181.

Figuur 2. Metaaldetectie op de middeleeuwse weg (© Stad Antwerpen)

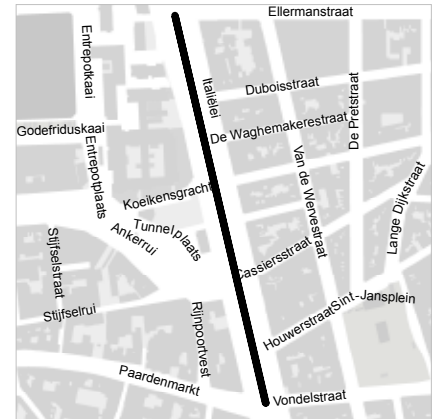

Figuur 3. De Kipdorpbrug tijdens het bezoekmoment in oktober 2017 (© Lucid)

NOORDERLIJN - ITALIËLEI

Sitenaam:	Noorderlijn - Italiëlei
Sitecode:	A423
Locatie:	Italiëlei, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 153 236,91; Y: 212 812,64 X: 153 226,92; Y: 212 806,98 X: 153 109,82; Y: 213 314,55 X: 153 117,76; Y: 213 315,04
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 2, 5 en 7, sectie B, E en G, Openbaar domein
Opdrachtgever:	De Lijn, Stad Antwerpen en Agentschap Wegen en Verkeer
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	heraanleg wegenis en trambaan, nutsleidingen
Datum onderzoek:	gefaseerd, vanaf 6 juni 2017
Aard onderzoek:	opgraving
Cultuurperiode:	nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Bij de nieuwe aanleg in het kader van project Noorderlijn (www.noorderlijn.be) komen op verschillende plaatsen op de leien in Antwerpen resten van de Spaanse Omwalling aan het licht. De uitvoering van dit project is gestart in maart 2016 en wordt voltooid in 2019. Het is een samenwerking tussen De Lijn, de stad Antwerpen en het Agentschap Wegen en Verkeer. De opdrachtnemer is Tram Contractors. Afhankelijk van de aard van de werken (heraanleg wegenis, vernieuwen riolering, bouw auto- of premetro tunnels, etc.) varieert de impact op de historische resten. In verschillende fases van de werken worden archeologische restanten onderzocht.

De leien werden in de tweede helft van de 19de eeuw aangelegd op de ontmantelde omwalling. Deze gebastioneerde versterking, ontworpen door de Italiaanse ingenieur Donato di Boni, werd in 1542 door Karel V gebouwd ter vervanging van de verouderde middeleeuwse stadsomwalling. Kenmerkend zijn de lange fronten, de monumentale poorten met toegangsbruggen en de bastions met teruggetrokken flanken.

Doorheen de tijd werd de omwalling gerenoveerd, maar in de tweede helft van de 19de eeuw verloor ze haar functie en werd ze afgebroken. De stadsgrachten werden gesaneerd en gedempt en op de vrij gekomen ruimte werd een brede boulevard aangelegd, nu gekend als de leien.

In 2017 werden tijdens de werken op de Italiëlei verschillende elementen van de Spaanse Omwalling onderzocht. Door de voorbereiding voor de heraanleg van de wegenis kan het grondplan van de restanten in kaart gebracht worden. Het opvolgen van de tracés van riolering en waterleiding biedt een unieke kans om de aangesneden restanten op verschillende niveaus in de diepte te onderzoeken.

Vraagstelling

Dit onderzoek spitst zich toe op het lokaliseren en registreren van verschillende onderdelen van de Spaanse Omwalling ter hoogte van de zone *Rodepoort*.

Resultaten van het onderzoek

Tussen Paardenmarkt en Tunnelplaats bevindt zich de site van de Rodepoort, een toegang tot de stad met een brug die beschermd werd door een bastion ten noorden en een halfbastion ten zuiden van de brug.

In de voorbije onderzoeksfases werden drie monumentale brugpijlers van de Rodepoortbrug onderzocht. Het brugdek zelf was niet bewaard. De pijlers hadden een kern van 16de-eeuws metselwerk in baksteen en een gerenoveerd 19de-eeuws parement in natuursteen (noord- en zuidzijde) en baksteen (oost- en westzijde). Ook de aanzet van het bruggewelf in natuursteen was telkens bewaard. De meest oostelijk gelegen brugpijler was de pijler waar de houten ophaalbrug naar de oeverwal ooit op rustte. In het oostelijke parement van deze pijler werden balkgaten en bouwnaden opgemerkt.

Tussen de brugpijlers werden telkens dwarsmuren aangetroffen. Deze keermuren vormen de grens van het afgesloten bassin dat zich in de vestinggracht bevond, de zogenaamde *houwer* van de brouwers. Dit waterreservoir werd aanvankelijk gevoed met zoet water uit de rivier Schijn (via de Dambruggevaart). Na klachten over de zuiverheid van het water en de gebrekkige toevoer werd een gemetste waterleiding (de Brouwersbuis) aangelegd die water van de Herentalse Vaart naar de Houwer bracht. Van hieruit werd het water via de Brouwerskelder en de stadsriool naar de Nieuwstad gebracht, voor de bevoorrading van de brouwerijen, ververijen, blekerijen en particuliere woningen. De westelijke keermuur die onderzocht werd, was voorzien van sluisinfrastructuur.

Ook het bastion van de Rodepoort kwam vrij te liggen tijdens de werken. De zuidelijke flank van het bastion werd in goede staat aangetroffen ter hoogte van de Tunnelplaats, met aansluitend een deel van de zuidelijke kazemat. Ook van de noordelijke kazemat werd een muur blootgelegd, met aansluitend de poterne (of ondergrondse doorgang) die leidde naar de binnenstad. De poterne bleek niet de oorspronkelijke 16de-eeuwse poterne te zijn, maar een latere verbouwing. Restanten van de oorspronkelijke poterne werden in de fundering van de latere gang verwerkt.

In deze zone werd achter de stadsmuur tevens een wegdek en restanten van een huizenblok achter de omwalling onderzocht. Het huizenblok behoort tot de Nieuwstad, de stadsuitbreiding van de 16de eeuw.

Ten noorden van het bastion kon de stadsmuur over een lengte van 350 m geregistreerd worden, van Tunnelplaats tot Ellermanstraat. Van de drie meter brede stadsmuur, die nog tot een diepte van zeven meter bewaard is onder de leien, werden ook bijna 40 steunberen vrijgelegd. Ter hoogte van de Tunnelplaats werden op het riolerings-tracé ook enkele kamers ontdekt die achter de stadsmuur gelegen waren.

Het onderzoek op de Italiëlei verloopt gefaseerd verder volgens de werken in het kader van project Noorderlijn. In 2018 zullen nog meer restanten van het bastion met beide kazematten, het halfbastion en de contrescarp of buitengrachtboord onderzocht worden.

Veerle Hendriks

Figuur 1. Stadsmuur met steunberen op de Italiëlei

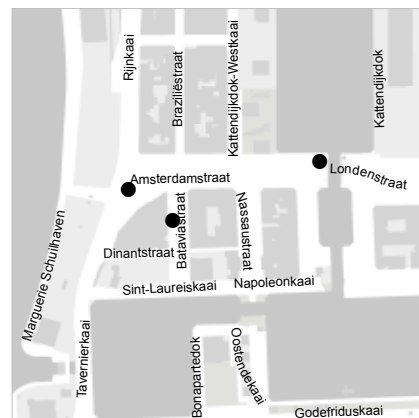
Figuur 2. De brugpijlers van de Rodepoortbrug en de keermuren van de houer ter hoogte van de Houwerstraat

Figuur 3. Zuidflank van bastion Rodepoort, met fundament van de kazemat ter hoogte van de Cassiersstraat

NOORDERLIJN - RIJNKAAI

Sitenaam:	Noorderlijn - Rijnkaai
Sitecode:	A425
Locatie:	Londenbrug, Rijnkaai, Amsterdamstraat, Bataviastraat, Tavernierkaai, Van Meterenkaai, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 152 373,56; Y: 213 433,25 X: 152 465,30; Y: 213 420,44 X: 152 203,18; Y: 212 934,26 X: 152 211,28; Y: 212 932,52
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 1, Sectie A, Openbaar domein
Opdrachtgever:	De Lijn, Stad Antwerpen en Agentschap Wegen en Verkeer
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	heraanleg wegenis en nutsleidingen
Datum onderzoek:	gefaseerd, van 12 mei tot en met 28 oktober 2016
Aard onderzoek:	opgraving
Cultuurperiode:	nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Bij de nieuwe aanleg in het kader van project Noorderlijn (www.noorderlijn.be) komen op verschillende plaatsen op en rond het Eilandje te Antwerpen archeologische restanten aan het licht. Afhankelijk van de aard van de werken (heraanleg wegenis, vernieuwen riolering, werken Londenbrug) varieert de impact op de archeologische resten. In verschillende fases van de werken worden archeologische restanten onderzocht. De restanten bestaan enerzijds uit overblijfselen van de Spaanse Omwalling (zie ook site A421 Noorderlijn - Bastion Huidevetterstoren) en anderzijds uit restanten van huizenblokken van de Nieuwstad.

Vraagstelling

Het onderzoek spitste zich toe op het lokaliseren en registreren van de onderdelen van de Spaanse Omwalling die bedreigd werden door het rioleringstracé of de heraanleg van de wegenis. Er werd tevens onderzocht of er vlietmuren van de Nieuwstad doorsneden zouden worden door de rioleringstracés. Daarnaast werden alle sporen van bewoning van de Nieuwstad in kaart gebracht.

Resultaten van het onderzoek

Ter hoogte van het kruispunt Rijnkaai/Amsterdamstraat sneed het nieuwe rioleringstracé de 16de-eeuwse stadsmuur van de Spaanse Omwalling aan bastion Kattenberg. Vooraleer het rioleringstracé aangelegd werd, is de muur onderzocht en geregistreerd. Op 1,20m onder het wegdek bleek de muur in goede staat bewaard. Het is een massieve constructie in baksteen met een 16de-eeuwse kern. Hiervoor werden typische zachtroze en gele bakstenen gebruikt. De voorzijde van de muur werd in de 19de eeuw hersteld. Hier werden rode baksteenlagen afgewisseld met lichte natuursteen (zogenaamde

speklagen). Aan de achterzijde van de muur werd de aanzet van een massieve steunbeer geregistreerd.

In de Bataviastraat werd op dezelfde manier een stuk van de stadsmuur tussen bastion Kattenberg en bastion Slijk geregistreerd. Bovenaan was de muur 2,5m breed. Het uitzicht van deze muur was gelijkend aan de muur van bastion Kattenberg: een 16de-eeuwse bakstenen kern met vooraan een 19de-eeuwse herstelling met speklagen.

Tijdens de werken aan de Londenbrug werden restanten van bastion Slijk verwacht. Bij de uitgravingen voor de nieuwe funderingen werd echter enkel één steunbeer aangetroffen. De andere muren werden al afgebroken bij de oorspronkelijke aanleg van de funderingen voor de Londenbrug in de 20ste eeuw.

Tijdens de werken in functie van de nieuwe riolering en wegenis werden in de zone ten zuiden van de Rijnkaai (ter hoogte van de Van Meterenkaai) ook restanten van huizen aangetroffen. Het gaat doorgaans om muren van kelders of eventuele vloerresten van het gelijkvloerse niveau. Deze sporen wijzen op de huizenblokken die hier sinds de 16de eeuw stonden, toen de nieuwe wijk Nieuwstad aangelegd werd.

Tijdens het onderzoek werd op het nieuwe riolerings-tracé gepeild naar de vlietmuren van Sint-Pietersvliet (Van Meterenkaai), Brouwersvliet, Timmervliet en Graanvliet (Rijnkaai - Tavernierkaai). Deze muren werden niet aangetroffen op verstoringsdiepte. De muren van Sint-Pietersvliet en Brouwersvliet liggen mogelijk net niet op het rioleringstracé. De muren van Timmervliet en Graanvliet werden waarschijnlijk ontmanteld voor de aanleg van het Bonapartedok.

Veerle Hendriks

Figuur 1. De stadsmuur tussen bastion Kattenberg en bastion Slijk (Bataviastraat)

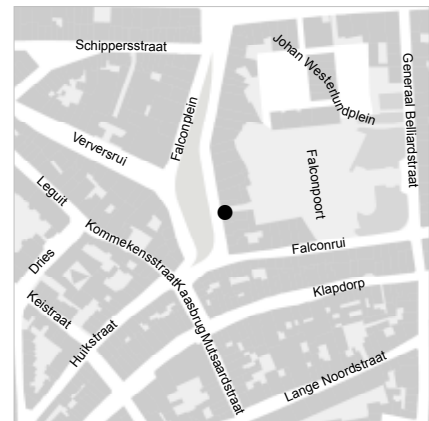

Figuur 2. Restanten van huizen van de Nieuwstad op het nieuwe rioleringstracé op de Van Meterenkaai

FALCONPLEIN 39 - FALCONPOORT

Sitenaam:	Falconplein 39 (Falconpoort)
Sitecode:	A430
Locatie:	Falconplein 39, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 152 547,12 Y: 212 840,21 X: 152 549,10 Y: 212 829,28 X: 152 566,80 Y: 212 832,19 X: 152 565,30 Y: 212 838,82
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 2, Sectie B, percelen 139z3 en 142b
Opdrachtgever:	AG VESPA
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	sloop, renovatie en nieuwbouw
Datum onderzoek:	4 t.e.m. 8 januari 2016
Aard onderzoek:	definitief onderzoek (opgravingen)
Cultuurperiode:	late middeleeuwen (?), nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De Falconpoort dateert uit 1671 en vormde de toegang tot het grotendeels verdwenen Falcon(tinnen)klooster, waarvan de wortels teruggaan tot 1346 AD toen muntmeester Falco de Lamage er een hof met godshuis liet oprichten, buiten de toenmalige stadsomwalling. Het Falcontinnenklooster groeide tussen de 15de en de 17de eeuw uit tot een omvangrijk kloosterdomein tussen de huidige Falconrui, Generaal Belliardstraat, Oudeleeuwenrui en het Falconplein. Buiten de kloostermuren ontstond een lintbebouwing, waarvan vele panden doorheen de tijd in eigendom kwamen van de Falcontinnen. Zij verhuurden deze woningen. In de 19de en 20ste eeuw, toen het klooster had opgegeven te bestaan, verschenen er in het bouwblok industriële panden. Vóór de huidige renovatie- en nieuwbouwwerken gaf het poortgebouw uit op een beluik met enkele historische (achter)huisjes.

De omgeving van het projectgebied vormde al eerder onderwerp van archeologisch onderzoek. In 2007 voerde een projectploeg van de stedelijke dienst archeologie opgravingen uit bij nieuwbouwwerken door AG VESPA ter hoogte van Falconrui 3 (site A265). De opgravingen brachten resten van het Falcontinnenklooster en de bijhorende pastorij aan het licht, met het aantreffen van sporen van landgebruik en bewoningsresten vanaf de late middeleeuwen, meer bepaald vanaf de 14de eeuw (GEYSEN 2009). In 2014 en in 2016-2017 voerde archeologisch bureau All-Archeo i.s.m. *freelance* archeoloog Robby Vervoort gefaseerd archeologisch onderzoek uit langs de Oudeleeuwenrui, grotendeels op de terreinen van het voormalige Falcontinnenklooster (sites A358 en A431). Tijdens deze grootschalige opgravingen werden eveneens sporen en vondsten aangetroffen vanaf de late middeleeuwen, vermoedelijk vanaf de 14de eeuw. Een bijzondere ontdekking hierbij vormden de fundamenten van een massieve toren in natuur- en baksteen en grachtpartijen, wellicht van het laatmiddeleeuwse Falconhof.

Vraagstelling

Het archeologisch onderzoek stelde tot doel het plaatselijke bodemarchief en de algemene bewaringstoestand ervan in kaart te brengen. Vanuit de resultaten van eerder onderzoek in de omgeving van het projectgebied werden meer specifieke vragen gesteld over de aanwezigheid, bewaringstoestand en eigenheid van het verdwenen Falcontinnenklooster: zijn er resten van (eigendommen van) het klooster aanwezig? Hoe zijn deze bewaard? Vertellen eventuele archaeologica meer over de status van de bewoners?

Aangezien de bodemingrepen beperkt bleven, konden vragen omtrent het paleolandschap en het vroeg(st)e landgebruik niet beantwoord worden.

Resultaten van het onderzoek

In de onderzoekszone op het achtererf van Falconplein 39 werden een negental archeologische sporen geregistreerd, waaronder muurrestanten en twee bakstenen afvalputten, waarvan slechts één verder werd onderzocht vanuit kans op relevante kenniswinst. In de vullingspakketten van de put werden tal van arte- en ecofacten aangetroffen. Een mooie vondst was een volledig bewaarde majolica papkom met florale versiering (Figuur 2).

De aangetroffen structuren behoren tot de ondergrondse delen van historische bebouwing en maken deel uit van de morfologie van de bebouwde omgeving die tot stand kwam vanaf de late middeleeuwen als lintbebouwing rondom het Falcontinnenklooster. De waargenomen archeologische structuren en vondsten dateren uit de nieuwe tijd, meer bepaald de tweede helft van de 16de eeuw. Mogelijk gaan de scheimuurrestanten terug tot een terreinindeling uit de late middeleeuwen.

Tim Bellens

Figuur 1. Overzicht opgravingsvlak, richting zuidoosten

Figuur 2. Majolica papkom uit de opgegraven afvalput, centraal op het opgravingssterrein, inv. nr. A430/S1/V1/M1

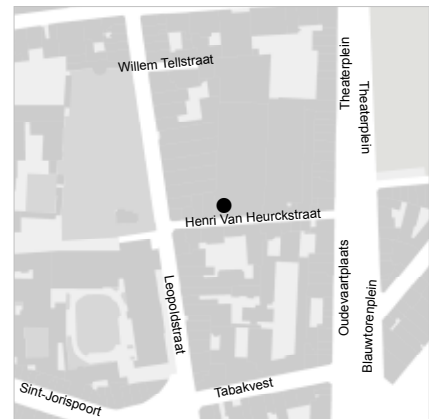
Bronnen

BELLENS T. 2016: *Archeologisch onderzoek A430 Falconplein 39 (Falconpoort)*, (onuitgegeven verslag).

VERVOORT R., BRUGGEMAN J. & REYNS N. 2016: *Archeologische opgraving Antwerpen – Oudeleeuwenrui*, vol. 1-2, in: *Rapporten All-Archeo*, 176.

HENRI VAN HEURCKSTRAAT 9

Sitenaam:	Henri Van Heurckstraat 9
Sitecode:	A441
Locatie:	Henri Van Heurckstraat 9, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 152 722,83; Y: 211 636,45 X: 152 787,30; Y: 211 638,91 X: 152 778,73; Y: 211 555,35 X: 152 718,75; Y: 211 551,77
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 3, Sectie C, percelen 900 en 901f
Opdrachtgever:	Impact nv
Uitvoerder:	ABO nv
Aard bedreiging:	nieuwbouwproject met ondergrondse parking
Datum onderzoek:	9-16 mei 2016 (terreinwerk)
Aard onderzoek:	opgraving
Cultuurperiode:	late- en postmiddeleeuwen en recent
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het onderzoeksgebied is gelegen binnen de historische stadskern van Antwerpen die zich ontwikkelde ter hoogte van de rechteroever van de Schelde en is sedert 2016 vastgesteld als archeologische zone. Het onderzoeksgebied situeert zich in de Henri Van Heurckstraat nabij de Kruidtuin en het oude Sint-Elisabethgasthuis.

Het projectgebied situeert zich op de lokale archeologische advieskaart als archeologisch onderzoeksgebied, met name in de historische binnenstad. In deze zone is een lange en continue bewoningsgeschiedenis te verwachten waarvan resten zich in het plaatselijke bodemarchief bevinden. Specifiek zijn de projectgronden gelegen in het zuidoosten van de historische binnenstad binnen de laatmiddeleeuwse stadsomwalling. Op de kaart van Virgilius Bononiensis (1565) met de nieuwe Spaanse Omwalling, zijn op deze locatie hoofdzakelijk boomgaarden tussen historische bebouwing waar te nemen. Voorgaande archeologische onderzoeken in de binnenstad tonen aan dat deze weinig of niet historisch bebouwde zones, waardevolle archeologische informatie kunnen bevatten over het paleolandschap en het vroeg(st)e landgebruik, al dan niet in combinatie met middeleeuwse of premiddeleeuwse bewoning. In de nabije omgeving van het projectgebied werd tijdens archeologisch onderzoek op het project 'Mère Jeanne' in de Tabaksvest (sitecode A272) een collectieve begraving uit de 16de eeuw ontdekt. Deze gronden behoorden tot de gasthuisbeemden van het oude Sint-Elisabethgasthuis (Lange Gasthuisstraat). De gronden kunnen naast begraving ook afvalkuilen of andere occupatiesporen bevatten, en eventuele oudere (nederzettings)sporen.

In het kader van de stedenbouwkundige vergunning adviseerde het Agentschap Onroerend Erfgoed dat de bouwwerken dienden voorafgegaan te worden door een archeologisch onderzoek.

Bodemkundig wordt het onderzoeksgebied gekenmerkt door de aanwezigheid van 'bebouwde zone' (OB). Oorspronkelijk Bodemkundig kenmerkt het grondgebied van de stad Antwerpen zich door de aanwezigheid van diverse bodemtypes, met natte alluviale gronden (Scheldeboorden en -vallei), natte tot droge (soms lemige) zandgronden (al dan niet met het voorkomen van klei) en polders. Hieronder schuilen pleistocene afzettingen.

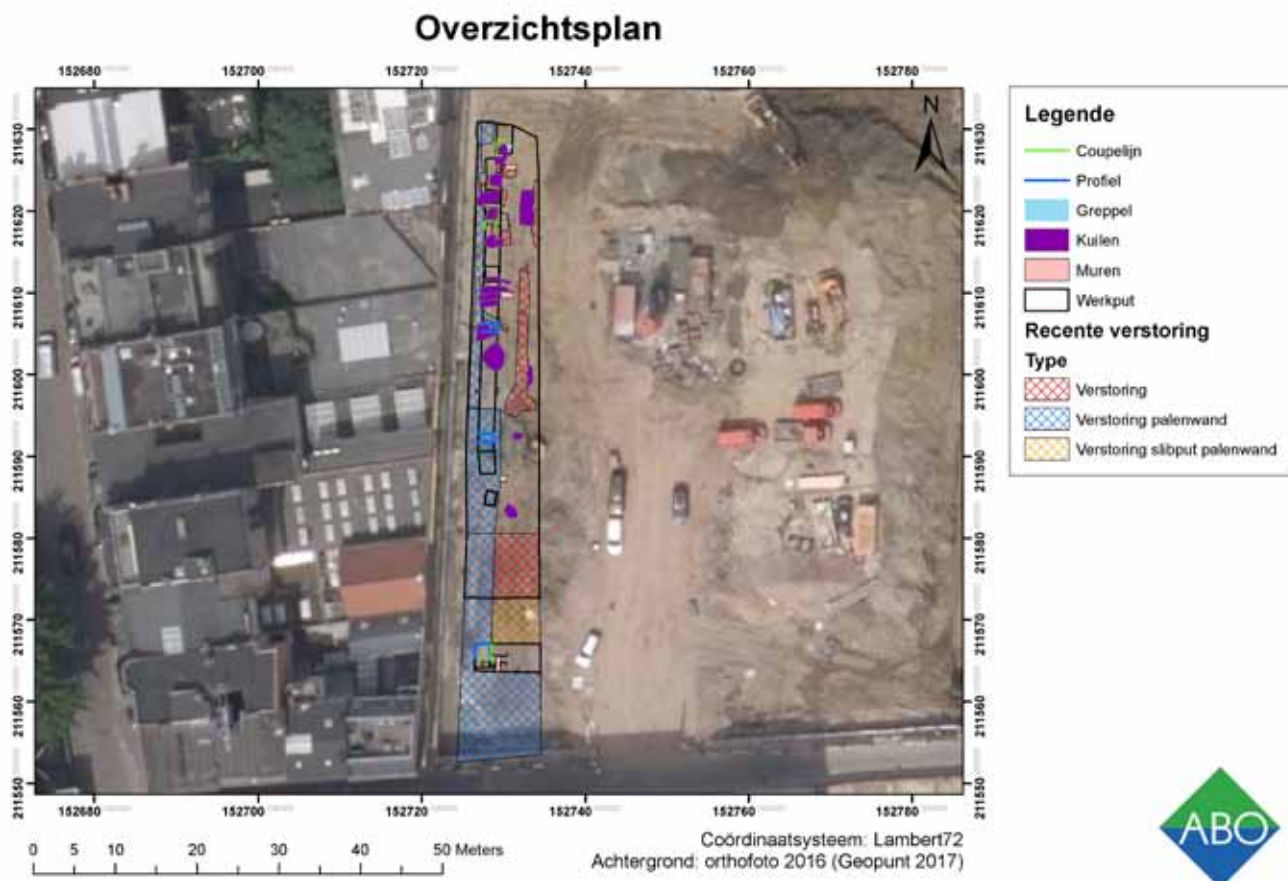
Het projectgebied toont de eerste sporen van bewoning uit de late middeleeuwen. In deze periode lag het nog buiten de stadsomwalling. De bouw van de Spaanse Omwalling op het einde van de 16de eeuw heeft een grote impact gehad op het onderzoeksgebied. Het gebied komt dan namelijk binnen een stedelijk weefsel te liggen. De aangetroffen muurresten en aanlegkuilen dateren ook uit deze periode. Dit wordt eveneens bevestigd door cartografische bronnen.

Vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw werd het onderzoeksgebied gebruikt als garage en industrieel gebied. De bodem werd lokaal ook vervuild door deze activiteiten.

Vraagstelling

Waardebepaling van eventueel archeologisch erfgoed naar aanleiding van het geplande nieuwbouwproject.

Figuur 1. Algemeen grondplan (© ABO nv)

Strategie

Omwillen van de aard van de geplande werkzaamheden werd het archeologisch onderzoek gefaseerd uitgevoerd (fig. 1). Vanwege het praktische verloop tijdens de sloop van de bestaande gebouwen en het verwijderen van de recente substructuren werd het te evalueren areaal opgedeeld in twee afzonderlijke zones: werkput 1 en 2.

De oostelijke helft van het onderzoeksgebied bleek reeds volledig en diepgaand verstoord door de aanleg van een parkeergarage in de jaren '60 van vorige eeuw. Dit had tot gevolg dat er binnen het onderzoeksgebied enkel nog in de westelijke helft mogelijke archeologische sporen konden verwacht worden.

Ook het gedeelte tussen beide werkputten in bleek reeds grondig verstoord tengevolge van de plaatsing van de *secanswand* en het aanleggen van een tijdelijke kuil voor het opvangen van het cementslib in functie van de *secanswand*.

Resultaten van het onderzoek

Algemeen kan gesteld worden dat vanwege van de recente bebouwing binnen het onderzoeksgebied, duidelijk sprake is van een grondige en diepgaande verstoring.

De opgravingen aan de Henri van Heurckstraat hebben slechts beperkte aanvullende informatie opgeleverd aangaande de bewoningsgeschiedenis van dit deel van Antwerpen. Door de recente bebouwing op het terrein, bleek het archeologisch bodemarchief diepgaand verstoord.

De stratigrafische opbouw in werkput 1 wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van een antropogene bewerkingsslaag met daarop een ca. 2m dik puinpakket dat het gevolg is van afbraak van structuren en ophoging van het terrein vanaf de late middeleeuwen tot op heden. Slechts zeer lokaal bleef een gedeelte van een Bt-horizont bewaard. Het herhaaldelijk door middel van afbraaklagen ophogen van het terrein resulteerde in een puinaccumulatiepakket met een dikte van gemiddeld 2m.

Met uitzondering van een viertal muurstructuren (muur 6, 13, 17 en 19) die mogelijk tot eenzelfde constructie behoren, werden geen andere structuren aangetroffen. De waargenomen muurstructuren kunnen op basis van het gebruikte bouw materiaal slechts gesitueerd worden in de late middeleeuwen en werden blijkens de archeologische vondsten in de uitbraaksleuf van muur 13 geslecht tussen de 16de en vroege 17de eeuw.

Voor het overige werden meerdere puinlagen, uitbraaksporen en recente verstoringen waargenomen en geregistreerd.

In de opvulling van een uitbraakspoor werd gebruiksaardewerk aangetroffen, fragmenten van kacheloventegels (nistegels) met uitgewerkte ornamenten en bedekt met een groengekleurd loodglazuur (fig. 3) en drie fragmenten van majolicategels met polychroom decor aangebracht op tinglazuur (fig. 4).

Gelijkaardige fragmenten van kacheloventegels en majolicategels worden frequent aangetroffen bij archeologisch onderzoek in het historische centrum van Antwerpen. De kacheloventegels worden gedateerd tussen de late 15de eeuw en ca. 1600, deze majolicategels ca. 1532. Op basis

van het aangetroffen aardewerk, de kachelovenfragmenten en de majolicategels kan de afbraak van de constructie in de 16de of vroege 17de eeuw geplaatst worden. Ook de overige vondsten aangetroffen in de uitbraaksporen en puinlagen verwijzen naar een occupatie van het areaal tussen de late middeleeuwen en finaal de 17de eeuw.

In de opgravingsputten werd informatie over de plaatselijke bodemopbouw ingezameld. Een aangetroffen ophogingslaag houdt wellicht verband met het bouwrijp maken van de percelen langs de Henri Van Heurckstraat. In dit pakket werd laatmiddeleeuws aardewerk aangetroffen.

Een aantal muurstructuren behoren mogelijk tot één constructie en kan op basis van het bouw materiaal eveneens slechts ruim gesitueerd worden in de 15de - 16de eeuw. De constructie bleek onmiddellijk aangelegd op het onderliggende laatmiddeleeuwse ophogingspakket. De fundering van één van de muren werd als fundering herbruikt in de 19de of vroege 20ste eeuw voor een nieuwe bakstenen constructie.

Elders reikten de recente verstoringen tot diep in het onderliggende tertiaire substraat.

Jan Coenaerts en Pedro Pype

Bron

COENAERTS J. & PYPE P. 2016: *Laat- en post-middeleeuwse sporen aan de Van Heurckstraat 9*, ABO Rapporten 309, ongepubliceerd rapport.

Figuur 2. Overzichtsfoto van werkput 1 (vlak 1) met muurresten (© ABO nv)

Figuur 3. Fragmenten van kacheloventegels uit uitbraakspoor 1.14 (© ABO nv)

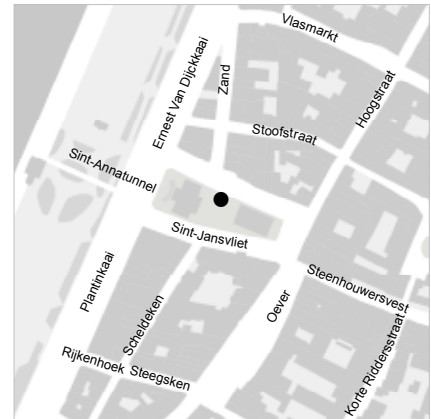

Figuur 4. Fragmenten van majolica vloertegels uit uitbraakspoor 1.14, ca. 1532 (© ABO nv)

SINT-JANSVLiet - VOORONDERZOEK

Sitenaam:	Sint-Jansvliet
Sitecode:	A443
Locatie:	Sint-Jansvliet, Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 151 960,58; Y: 212 061,08 X: 151 962,18; Y: 212 065,88 X: 151 895,56; Y: 212 107,08 X: 151 894,44; Y: 212 104,85
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 4, Sectie D, Openbaar domein
Opdrachtgever:	Stad Antwerpen
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	heraanleg wegenis, riolering, technische ruimtes fontein
Datum onderzoek:	7 - 9 maart 2016
Aard onderzoek:	vooronderzoek met ingreep in de bodem, proefsleuven
Cultuurperiode:	middeleeuwen, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Oorspronkelijk was de Sint-Jansvliet een natuurlijke geul of inham. Rond 1200 werd dit gebied de grens van de stad, bij de eerste stadsuitbreiding. De Sint-Janspoort en Sint-Jansbrug vormden een belangrijke verkeersader als toegang tot de stad. In de 13de eeuw werd het gebied opgeslorpt door de snel groeiende laatmiddeleeuwse stad. In de loop der eeuwen was er heel wat activiteit langs de kades van de vliet.

Vraagstelling

De stad Antwerpen plant de heraanleg van de Sint-Jansvliet in 2018 volgens het 'Beeldkwaliteitsplan Historische Stad'. Binnen de heraanleg van het plein worden tevens rioleringswerken uitgevoerd. Hoewel het nu een plein is, verwijst de naam Sint-Jansvliet naar de oorspronkelijke functie van deze plek, namelijk die van waterkanaal. Ondergronds zijn dan ook restanten bewaard van de oorspronkelijke kademuren van de vliet.

De stedelijke dienst archeologie adviseerde het ontwerp af te stemmen op de kademuren van de vliet, om deze maximaal in situ te behouden. Daarnaast werd de mogelijkheid onderzocht om het tracé van de kademuren van de vliet te visualiseren op het openbaar domein.

In het kader van deze geplande werken werd door de dienst archeologie van de stad Antwerpen een prospectie met ingreep in de bodem uitgevoerd ter hoogte van Sint-Jansvliet. De vraagstelling werd toegespitst op de exacte locatie van de vlietmuren, zodat hiermee rekening gehouden kon worden bij het ontwerp van de heraanleg en de rioleringswerken.

In het kader van de geplande heraanleg van Sint-Jansvliet werden in maart 2016 enkele proefsleuven aangelegd op het plein.

Resultaten van het onderzoek

De proefsleuven die hier aangelegd werden, toonden dat de vlietmuren nog in goede staat aanwezig waren. De vlietmuur bestond uit een bakstenen muurkern en een parement in blauwe hardsteen. Dit is waarschijnlijk een Napoleontische renovatie uit de 19de eeuw.

De oostelijke zijde van de vliet was overwelfd. De aanzet van het gewelf en een deel van het bouwblok dat aan deze zijde van de vliet stond werd eveneens onderzocht. Hierbij werden elementen van de 19de-eeuwse sluisinfrastructuur aangetroffen, waaronder een element in blauwe hardsteen met een gleuf (26 cm breed) voor een sluisdeur.

De resultaten van het vooronderzoek bevestigen de aanwezigheid van archeologische resten, waardoor een archeologisch vervolgonderzoek wordt opgelegd bij de toekomstige heraanleg van het plein. Hierbij zullen mogelijk nog meer resten aangetroffen worden van de vlietmuren, de huizen langs de vliet, de Sint-Jansbrug en de Sint-Janspoort.

Veerle Hendriks

Bron

HENDRIKS V., MINSAER K. & VANSWEEVELT J. 2017: *Archeologische prospectie Sint-Jansvliet (A443)*. Rapport, Antwerpen.

Figuur 1. De kademuur van de Sint-Jansvliet in sleuf 1

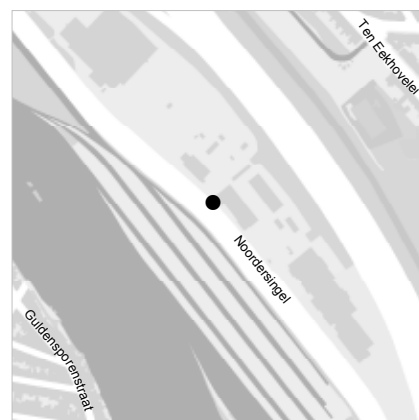

Figuur 2. Aanzet van de overwelfing van de vliet met rechts het element in blauwe hardsteen met gleuf voor de sluisdeur

BRIALMONTOMWALLING - CAPONNIÈRE

Sitenaam: Brialmontomwallig, caponnière
Sitecode: A444
Locatie: Noordersingel, 2140 Antwerpen
(ter hoogte van Aquafin waterzuivering)
Lambertcoördinaten: X: 155337,717; Y: 212753,182
X: 155385,554; Y: 212752,758
X: 155385,554; Y: 212712,965
X: 155337,717; Y: 212712,542
Kadastrale gegevens: Antwerpen, Afdeling 25 Borgerhout 2, Sectie A, openbaar domein
Opdrachtgever: Beheersmaatschappij Antwerpen Mobiel nv
Uitvoerder: Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging: infrastructuurwerken
Datum onderzoek: 21 tot 27 oktober 2016
Aard onderzoek: opgraving tijdens begeleiding van de werken
Cultuurperiode: 19de eeuw
Bewaarplaats opgravingsarchief: Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Rond het midden van de 19de eeuw werd besloten om Antwerpen te laten fungeren als 'Nationaal Reduit'. Dit impliceerde de oprichting van nieuwe vestingbouwwerken rond de stad. Tussen 1857 en 1864 werd de 'Grote Omwalling' gerealiseerd, naar het ontwerp van kapitein Henri Alexis Brialmont. Die bestond uit een omwalling (op de plaats van de huidige ring) en een vooruitgeschoven 'gordel' van acht forten. De omwalling zelf was 15 km lang en bestond uit aarden wallen en grachten met verschillende poorten, kazernes, caponnières, saillant en lunetten.

Door de snelle evolutie in de krijgsvordering bleek de omwalling begin 20ste eeuw al achterhaald; reeds voor de eerste wereldoorlog werden al delen van de omwalling afgebroken. Na de tweede wereldoorlog raakt de ontmanteling van de Brialmontomwalling in een stroomversnelling. De (bijna) laatste delen van de omwalling zijn in de jaren 1950-1960 opgeblazen, onder meer ten behoeve van de bouw van de ring (R1) en de singel.

Bij de archeologische begeleiding van voorbereidende werken voor de Oosterweelverbinding, zijn delen van de meest noordoostelijke caponnière van de Brialmontomwalling opgegraven (figuur 1). In de huidige situatie ligt de site ter hoogte van het waterzuiveringsstation tussen de Singel en de ring. De opgraving gebeurde door de archeologische dienst van de stad Antwerpen. Bij het onderzoek is een sleuf onderzocht met een breedte van 5,5 á 6 m op het traject van een nieuwe rioolleiding.

Figuur 1. Projectie van de gebouwen van de caponnière op het Groot-schalig Referentie Bestand (GRB). Inzet: aanduiding van de caponnière op de kaart van Scheepers uit 1886. (SAA 12#4107)

Vraagstelling

De directe aanleiding voor het onderzoek was de aanleg van een hoofdriool waarvan het tracé de zone van de caponnière doorsnijdt. Aan de hand van kaarten kon de locatie van twee voormalige gebouwen van de caponnière vrij nauwkeurig bepaald worden (figuur 1). Dit maakte het mogelijk om de delen van deze gebouwen die verstoord zouden worden, voorafgaand aan de rioolwerken bloot te leggen en archeologisch te onderzoeken.

Een detailplan van de onderzochte gebouwen is niet voorhanden, maar dergelijk plan bestaat wel voor de gebouwen van een caponnière aan het Lobroekdok, die bij de aanleg van dit dok zijn afgebroken (figuur 2). Omdat de constructies een (min of meer) standaard ontwerp hebben, is dit detailplan ook bruikbaar voor de gebouwen aan de singel. Beide gebouwen bestaan uit zes ruimtes voor het opstellen van het geschut en het verblijf van de manschappen. Elk gebouw had drie ingangen aan de zijde die naar het andere gebouw gericht was; twee ingangen naar de geschutruimtes en een aparte ingang voor de munitieopslag.

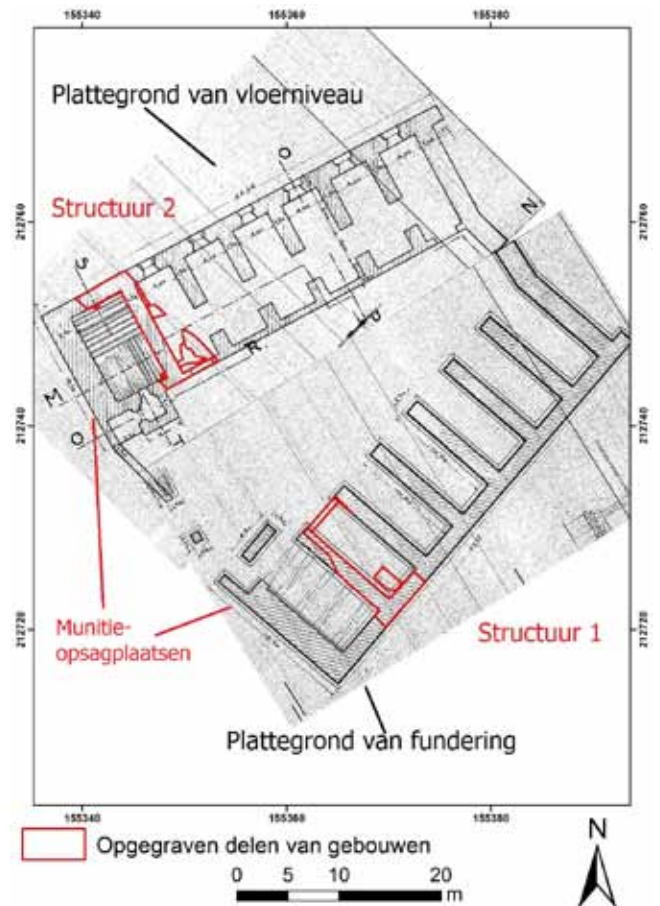
Resultaten van het onderzoek

Van beide gebouwen van de caponnière zijn aanzienlijke resten aangetroffen. De bewaarde delen bestonden telkens uit de fundering met de basis van de opstaande muren. In verhouding met de omvang van de gebouwen, is slechts een beperkt deel opgegraven. De geregistreerde structuren zijn geprojecteerd op de gebouwplannen van het Lobroekdok (zie eerder). De projectie stemt niet volledig overeen omdat de opgegraven gebouwen enkele meters dichter tegen elkaar liggen dan deze van het detailplan, maar alle overige afmetingen zijn nagenoeg identiek (figuur 2).

Uit de projectie blijkt dat de opgraving zich bij beide gebouwen situeert tussen de munitieopslagplaats en de naastliggende ruimte. De munitiekamer is onder andere te herkennen aan de gesloten, dikke binnenmuur, dikke buitenmuren en de aparte ingang. Op funderingsniveau is deze kamer voorzien van vier extra spaarbogen onder de vloer. Al deze kenmerken zijn vastgesteld tijdens de opgraving. De specifieke constructie van de ingang lag buiten het opgegraven deel.

Van het (zuid)oostelijke gebouw (structuur 1) is een geschutruimte opgegraven met de dikke binnenmuur naar de munitieopslagplaats (figuur 3 en 4). Bij het andere gebouw (structuur 2) ligt zowel een deel van de munitieopslag als een deel van de naastliggende geschutruimte in de opgegraven sleuf (figuur 5 en 6).

Bij structuur 1 zijn ingrijpende aanpassingen gebeurd nadat de militaire functie werd opgegeven. Het vloerniveau van de geschutkamer bestond uit zware, gerecureerde blokken natuursteen waarover een laag beton

Figuur 2. Projectie van de opgegraven gebouwdelen op het detailplan van hetzelfde type gebouwen aan de caponnière van het Lobroekdok

was aangebracht. De originele vloer was niet bewaard. De natuursteenblokken zijn waarschijnlijk afkomstig van andere delen van de Brialmontomwalling. Waarom men ooit de moeite deed om deze zware vloer aan te brengen is niet duidelijk. Misschien is tijdens één van de wereldoorlogen zwaar geschut aangebracht in deze ruimte, maar daarvoor zijn verder geen bewijzen.

Hoewel ook hier allerlei latere aanpassingen gebeurd zijn, bevatte structuur 2 meer originele elementen. Zo was de drempel van de ingang van de geschutkamer – met een centrale uitsparing voor het slot – nog te zien. Nog in de geschutruimte was een deel van een bakstenen vloer bewaard onder enkele recentere vloerniveaus. Waarschijnlijk is dit de originele vloer. Ook in de munitieopslag is de originele vloer bewaard; deze bestond uit een laag cement en lag beduidend lager dan alle vloerniveaus in de naastliggende ruimte. Mogelijk werd de munitie opgeslagen op een verhoogde (houten?) vloer om het kruit te beschermen tegen opstijgend vocht. De cementen vloer lag direct op de bakstenen spaarbogen van de fundering. De ruimte tussen de spaarbogen was opgevuld met een vrij los puinpakket, mogelijk ook ter voorkoming van opstijgend vocht.

Jef Vansweevelt

Figuur 3. Zicht op de noordwest zijde van structuur 1 tijdens de opgraving

Figuur 4. Zicht op de zuidoost zijde van structuur 1 tijdens de opgraving

Figuur 5. Zicht op de zuidoost zijde van structuur 2 tijdens de opgraving

Figuur 6. Zicht op de noordwest zijde van structuur 2 tijdens de opgraving

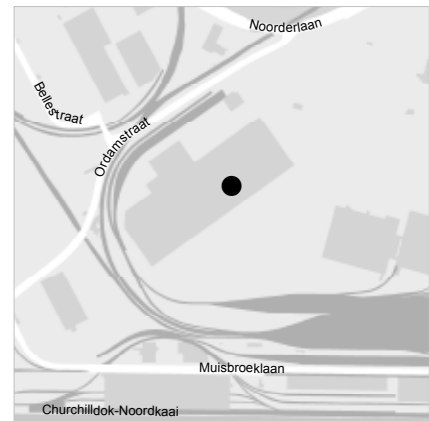
Bron

GILS R. 2001: *Atlas Belgische Versterkingen te Antwerpen, Luik en Namen (1859-1914)*, Erpe.

ORDAMSTRAAT

Sitenaam:	Ordamstraat
Sitecode:	A445
Locatie:	Ordamstraat z.n., 2030 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 149 200,36; Y: 219 865,58 X: 148 876,97; Y: 219 641,67 X: 149 146,41; Y: 219 454,99 X: 149 326,08; Y: 219 678,93
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 16, Sectie C, perceel 340w
Opdrachtgever:	bouwheer niet bekend
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	bouwen van een bedrijfsgebouw op palenfundering en betonplaatfundering
Datum onderzoek:	31 maart 2016
Aard onderzoek:	terreinregistratie na vondstmelding
Cultuurperiode:	nieuwe en/of nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het polderlandschap waarin de vindplaats zich oorspronkelijk bevond, kende een zeer ingrijpende verandering met de havenuitbreidingen gedurende de voorbije eeuw. Op basis van cartografische bronnen kan aangenomen worden dat de vindplaats zich pal op de verdwenen dorpskern van Oorderen bevindt. De oudste vermelding van Oorderen zou teruggaan tot het eerst kwart van de 12de eeuw. De kerk en de bijhorende begraafplaats lagen centraal in de dorpskern. Het dorp kende daarnaast een westelijke uitloper, Oorderdam of kortweg Oordam genoemd, naast de Schelde. Oordam verdronk in 1583 door een grote stormvloed of door de inundaties, tijdens de Tachtigjarige Oorlog; het werd niet heropgebouwd.

Polderdorpen zoals Lillo, Oorderen, Wilmarsdonk, Oosterweel en Ekeren waren in de late 16de, 17de en vroege 18de eeuw herhaaldelijk het strijdtoneel van de Staats-Spaanse oorlogen. Verschillende fortificatiewerken, inundaties en veldslagen lieten hun sporen na in het landschap. Die sporen zijn met de havenuitbreidingen haast onherkenbaar geworden, zo niet verdwenen. Oorderen verdween net als de omliggende polderdorpen van de kaart met de uitbreiding van de Antwerpse haven, *in casu* in 1965.

Vraagstelling

Onderzoek van de bodemopbouw en de post-depositionele processen; inschatten van de oorsprong en datering van de aangetroffen *archaeologica*.

Resultaten van het onderzoek

Het onderzoek startte met een vondstmelding: graafwerken voor de bouw van een bedrijfsgebouw op de voormalige Opel-site had menselijk beendermateriaal aan het licht gebracht, waarna de cel vermiste personen van de politie een terreinonderzoek had uitgevoerd. De daaropvolgende dag ondernam de stedelijke dienst archeologie gedurende enkele uren een terreinregistratie van de bouwputten. Het menselijk botmateriaal was op dat moment al ingezameld door externen, zonder verdere contextgegevens.

In de put waar het beendermateriaal was gevonden, werd een zijde als typeprofiel geregistreerd. De bodem bestaat eruit uit diverse recent vergraven en/of aangevoerde, al dan niet puinrijke zanden. In de twee onderste geregistreerde lagen, mogelijk verband houdend met het historische loopvlak en de sloop van de dorpskern, bevonden zich *archaeologica* waaronder scherven aardewerk, bouw-materialen en menselijke en dierlijke beenderfragmenten, niet in anatomisch verband. Wellicht gaat het om vondst-materiaal uit de nieuwe of nieuwste tijd, als zeldzame archeologische getuigen van het verdwenen polderdorp Oorderen. In een tweede bouwput werden bakstenen muurrestanten van afgebroken historische bebouwing opgemerkt.

Ondanks de weinig zekere datering en herkomst van de sporen en vondsten, lijken de archeologische bevindingen te bewijzen dat er zelfs in ingrijpend en grootschalig verstoorde gebieden zoals de Antwerpse haven toch nog archeologische vindplaatsen bedreigd worden en dat *casus*-gerichte advisering en opvolging en zelfs onderzoek aangewezen lijken.

Tim Bellens

Figuur 1. Overzicht op de bouwput waarin de menselijke beenderen gevonden waren

Figuur 2. Historisch metselwerk in een tweede bouwput

Bron

BELLENS T. 2016: *A445 Ordamstraat* (onuitgegeven verslag).

MAARSCHALK GÉRARDSTRAAT - NOODOPGRAVING

Sitenaam:	Maarschalk Gérardstraat
Sitecode:	A448
Locatie:	Maarschalk Gérardstraat – openbaar domein, ter hoogte van huisnummers 3-5
Lambertcoördinaten:	X: 152 482,54; Y: 211 466,65 X: 152 489,78; Y: 211 464,30 X: 152 443,75; Y: 211 405,74 X: 152 449,37; Y: 211 401,87
Kadastrale gegevens:	openbaar domein
Opdrachtgever:	Stad Antwerpen
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	aanleggen van een nieuwe riolering
Datum onderzoek:	10 - 13 mei 2016
Aard onderzoek:	noodopgraving
Cultuurperiode:	postmiddeleeuwen (16de-17de eeuw)
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het bouwblok Mechelseplein, Maarschalk Gérardstraat en Schermersstraat behoorde lang tot het terrein van de Sint-Joriskerk. Deze kerk kent een lange geschiedenis, te beginnen bij de oprichting van een kapel in 1201. In 1326 wordt deze kapel tot kerk omgevormd. De kerk heeft een oriëntatie omgekeerd aan de kerk van vandaag. Sinds de tweede stadsuitbreiding (1314) valt de kerk binnen de stadsmuren en heeft ze een belangrijke functie gezien haar ligging bij de Sint-Jorispoort. Pas in 1477, 170 jaar na haar wijding, verkrijgt de Sint-Joriskerk ook het recht om te dopen en het recht op een kerkhof. Dit kerkhof wordt ingericht op de gronden rondom de kerk en is afgesloten met een muur. Het terrein van het kerkhof en de kerk nemen het huidige bouwblok Mechelseplein, Maarschalk Gérardstraat en Schermersstraat in beslag.

In 1798 keert het tij drastisch. Onder Frans Bewind wordt de Sint-Joriskerk en de inboedel verbeurd verklaard en in 1799 wordt de kerk gesloopt. Het kerkhof wordt volledig ontruimd en de gronden worden verkocht. De parochieschool verandert in een bordeel, de kosterwoning in een herberg en op de omliggende gronden worden barakken ingericht. Een van deze barakken groeit uit tot het Groot Wafelhuis dat in 1826 nog eens wordt uitgebreid met een toneelzaal. Na de Belgische Omwenteling in 1830 geraakt het Groot Wafelhuis in verval; in 1846 wordt het afgebroken. De gronden worden opnieuw aangekocht voor de bouw van een nieuwe kerk. Deze nieuwe, namelijk de huidige Sint-Joriskerk wordt in 1853 ingewijd, nu met hoofdingang langs de zijde van het Mechelseplein.

Op de gronden van het voormalige kerkhof zijn sinds 1830 huizen gebouwd langs de oostelijke zijde van de Maarschalk Gérardstraat. De straat zelf dateert van na de derde stadsuitbreiding (begin 14de eeuw). Eerst was de straat bekend onder de naam St.-Jorisstraat. De naam Maarschalk Gérard dateert van later en is een eerbetoon aan Gérard, de maarschalk die Antwerpen in 1832 bevrijdde van de Hollandse bezetting.

Vraagstelling

Registreren van de menselijke resten die tijdens het uitvoeren van de rioleringswerken aan het licht kwamen en trachten de begravingcontext te begrijpen/te interpreteren.

Resultaten van het onderzoek

Bij rioleringswerken in de Maarschalk Gérardstraat stootten arbeiders ter hoogte van huisnummers 3 - 5 op menselijke resten in de oostelijke profielwand; de dienst archeologie werd verwittigd en kon de vondst bevestigen. Het werd vervolgens een noodopgraving waarbij in totaal skeletresten van 16 individuen konden worden onderscheiden. Het overige vondstmateriaal betrof aardewerkscherven daterend uit de 16de-17de eeuw en een benen kam.

Wat de riolerings sleuf betreft, hier kon geen echt opgravingsvlak worden aangelegd omdat de volledige zone van verstoring al was uitgegraven bij aankomst van de dienst archeologie. De resten konden bijgevolg enkel in het verticale vlak van het profiel van de riolerings sleuf worden geregistreerd en (deels) worden gerecupereerd (figuur 1).

In de oostelijke profielwand konden twee rechthoekige kuilen worden geregistreerd met daarin respectievelijk vier (V9-V12) en vijf (V1-3, V7-8 – figuur 3) op elkaar gestapelde menselijke skeletten. De skeletten lagen in anatomisch verband met een west-oost oriëntatie. Het gaat om volledige skeletten die slechts gedeeltelijk gerecupereerd konden worden. Verder werd er tussen beide kuilen nog één extra skelet (V6) aangetroffen en bevond er zich ten zuiden van de kuilen ‘los’ skeletmateriaal van ten minste drie individuen (V4-5, V13).

Na het installeren van de rioleringsbuis, dienden er huisaansluitingen te worden gerealiseerd. Bij het opvolgen van deze graafwerkzaamheden werden nog twee skeletten gevonden (V14 en V15). Nu kon er wel een opgraving in het horizontale vlak plaatsvinden. De skeletten lagen opnieuw op elkaar, in anatomisch verband met eveneens een west-oost oriëntatie (figuur 2). Deze skeletten konden bijna volledig worden gerecupereerd; enkel een deel van de benen lag onder een niet uit te graven zone. Bij het verwijderen van het tweede/onderste skelet (V15), werden resten van een derde skelet gezien, maar omdat de verstoring niet dieper reikte, werd dit skelet niet verder onderzocht en/of blootgelegd.

Tussen de zone van skeletten V14 en V15 en de brede rioleringsleuf, werden nog resten van een skelet gevonden (V16). Dit skelet lag niet meer in verband.

De schedels en de skeletresten zijn bekeken door fysisch antropoloog Katrien Van de Vijver. Hieruit bleek dat het om een normale bijzetting gaat; op het eerste zicht stierven de personen een natuurlijke dood. Wat wel opvalt, is het hoge percentage jongeren en/of kinderen, maar ook dit hoeft niet uitzonderlijk te zijn voor een kerkhof.

Besluit

De geschiedenis van het bouwblok Mechelseplein, Maarschalk Gérardstraat en Schermersstraat leert ons dat zich in deze (onderzoeks)zone van de Maarschalk Gérardstraat een kerkhof bevond van 1477 (verkrijgen van recht op kerkhof) tot 1799 (sloop van kerk en ontruimen kerkhof). Ook weten we dat de oostelijke zone van de Maarschalk Gérardstraat pas in 1830 werd bebouwd.

Aangezien de skeletten zich in een laag bevonden die zich op basis van het aardewerk dateert in de 16de-17de eeuw, kunnen we ervan uitgaan dat de begravingen in deze periode plaats vonden. Dat past ook binnen de historische schets van het bouwblok en het kerkhof, dat in gebruik was van het einde van de 15de tot het einde van de 18de eeuw.

Het was gebruikelijk dat meerdere skeletten op elkaar gestapeld werden in een grote kuil, of dat eenzelfde put opnieuw geopend werd voor een nieuwe bijzetting. Meestal werden de doden in kisten begraven, soms ook in een lijkwade.

Anne Schryvers

Bronnen

PRIMS F. 1924: De oude Sint-Joriskerk te Antwerpen en Matthias Falcius Illyricus, in: *Dietsche Warande en belfort*, jaargang 24, Antwerpen.

SCHRYVERS A. 2018: *Archeologische noodopgraving in de Maarschalk Gérardstraat*, Antwerpen (onuitgegeven eindrapport).

THYS A. 1893: *Historiek der straten en openbare plaatsen van Antwerpen*, Antwerpen, p. 475-481.

VANDE WEGHE R. 1977: *Geschiedenis van de Antwerpse Straatnamen*, Antwerpen, p. 305-306.

Figuur 1. Brede rioleringsleuf met archeologische resten in de oostelijke profielwand

Figuur 2. Skelet in anatomisch verband (V14 en V15) – uitgraving ten behoeve van de huisaansluitingen

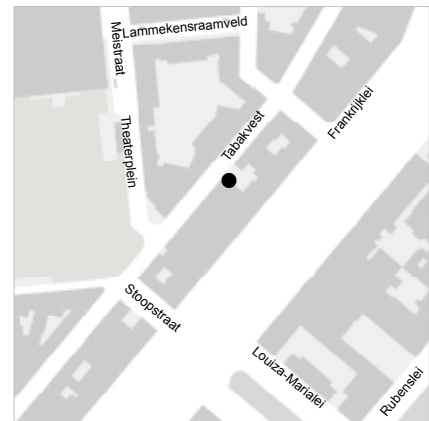

Figuur 3. Detail van de oostelijke profielwand: kuil met drie opeengestapelde skeletten (V1-3, V7-8)

TABAKSVEST 33

Sitenaam:	Tabaksvest 33
Sitecode:	A450
Locatie:	Tabaksvest 33, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 153 010,3; Y: 211 649,8 X: 153 017,4; Y: 211 658,3 X: 153 003,6; Y: 211 669,8 X: 152 996,4; Y: 211 661,3
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 3, Sectie C, perceel 374 y2
Opdrachtgever:	Antvest bvba
Uitvoerder:	Robby Vervoort. Freelance Senior Archeoloog i.s.m. All-Archeo
Aard bedreiging:	gedeeltelijke renovatie en sloop bestaande bebouwing, optrekken gedeeltelijke nieuwbouw
Datum onderzoek:	11-15 april 2016
Aard onderzoek:	archeologische begeleiding/opgraving
Cultuurperiode:	metaaltijden, middeleeuwen, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het onderkelderde pand gelegen aan de Tabaksvest 33 is een 19de-eeuwse woning opgetrokken na de afbraak van de 16de-eeuwse Spaanse Omwalling. Deze bevond zich aan de stadszijde van deze omwalling ter hoogte van de vroegere ontmantelde middeleeuwse omwalling. De middeleeuwse omwalling maakt deel uit van de derde stadsuitbreiding die in de periode tussen 1295 en 1314 werd gerealiseerd en werd op haar beurt ontmanteld in het midden van de 16de eeuw tijdens het optrekken van de Spaanse Omwalling. De huidige naamgeving dateert uit 1937 en verwijst naar de nabijgelegen tabaksfabriek die zelf echter reeds omstreeks 1860 werd gesloopt. Oorspronkelijk sprak men van de Sint-Jorisvest. De straat diende als binnenweg tussen de Kipdorppbrug en de Sint-Jorispoort.

Vraagstelling

Het onderzoek was voornamelijk gericht op het lokaliseren van eventuele resten van deze middeleeuwse omwalling in de vorm van een gracht en/of een wallichaam.

Resultaten van het onderzoek

Tijdens het onderzoek kwamen resten aan het licht daterend uit de periodes metaaltijden, late middeleeuwen en de 19de eeuw. De 19de-eeuwse resten (waterput) kunnen in verband gebracht worden met de bebouwing die hier vanaf de 19de eeuw na het slechten van de Spaanse Omwalling werd gerealiseerd. De 19de-eeuwse resten werden niet verder onderzocht.

Binnen het projectgebied werden de resten aangetroffen van het laatmiddeleeuwse wallichaam, waarvan de onderzijde bewaard bleef bovenop een oude akkerlaag (A-horizont). Het wallichaam bestond uit pakketten versmeten aarde die op het toenmalige loopvlak werden aangebracht.

De aangetroffen pakketten bevonden zich grotendeels aan de straatzijde en waren in de 16de eeuw, ten tijde van de constructie van de 16de-eeuwse omwalling, grotendeels vergraven aan de zijde van de Frankrijklei.

De afdekkende zandige tertiaire en glauconiethoudende pakketten kunnen allicht aan deze 16de-eeuwse fase worden toegeschreven en zijn waarschijnlijk een gevolg van het graven van de gracht en het optrekken van de diep gefundeerde 16de-eeuwse stadsmuren.

Onder de afdekkende oude akkerlaag tekenden zich in de onverstoorte moederbodem (C-horizont) enkele lichte grondsporen af. In één van de kuilen werd op de overgang van de afdekkende akkerlaag en de dempingslagen van de kuil een handgevormd fragment aardewerk aangetroffen dat algemene kenmerken vertoont uit de metaaltijden.

Op basis van het uitgevoerde ¹⁴C-onderzoek bleek dat het in de kuil aanwezige houtskool dateerde uit 8939 +/- 52 BP. Dit levert een datering op in de periode 8270 – 7960 BC (95,4%) (mesolithicum).

Robby Vervoort

Bronnen

RICH-23648 (ANTW_TAB_2016_M4): 8939±52BP

- 68.2% probability
8250BC (27.6%) 8170BC
8120BC (40.6%) 7980BC
- 95.4% probability
8270BC (95.4%) 7960BC

VOET L. et al. 1978: *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, Borgerhout.

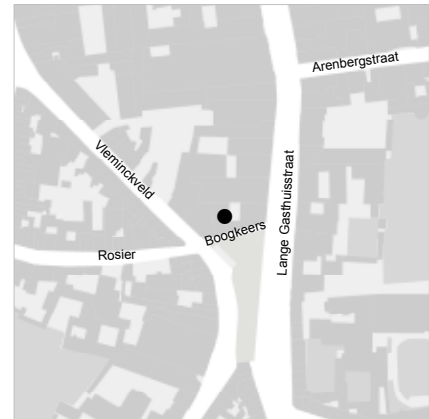

Figuur 1. Oudere kuil (metaaltijden) onder afdekkende A-horizont (© Robby Vervoort)

LANGE GASTHUISSTRAAT - BOOGKEERS

Sitenaam:	Lange Gasthuisstraat - Boogkeers
Sitecode:	A451
Locatie:	Lange Gasthuisstraat, Boogkeers, Vleminckveld
Lambertcoördinaten:	X: 152 465,76; Y: 211 632,80 X: 152 498,38; Y: 211 630,76 X: 152 515,27; Y: 211 578,62 X: 152 480,98; Y: 211 568,70
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 4, Sectie D, percelen 11804d, 1646h en 1647h
Opdrachtgever:	Buro Bouwtechniek
Uitvoerder:	ABO nv
Aard bedreiging:	nieuwbouw van de Antwerp Management School
Datum onderzoek:	maandag 3 november 2016 - februari 2017
Aard onderzoek:	bedreiging door nieuwbouwproject
Cultuurperiode:	late en post middeleeuwen en recent
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het onderzoeksgebied situeert zich op de hoek van de Boogkeers, Lange Gasthuisstraat en Vleminckveld, binnen het areaal van de derde stadsuitbreiding van 1295-1314.

De Lange Gasthuisstraat dankt haar naam aan de gasthoeve die er in de 13de eeuw werd gesticht. In 1238 werd het O.-L.-Vrouwegasthuis verplaatst vanuit de omgeving van de O.-L.-Vrouwekerk naar de gasthuishoeve gelegen buiten de stadsomwalling in de buurt die men toen "Elst" noemde. Met de derde stadsuitbreiding kwam deze binnen de omwalling te liggen. Omstreeks de 13de eeuw moet er een verbindingsweg zijn aangelegd naar het gasthuis. De naam "Lange" Gasthuisstraat wordt pas voor het eerst vermeld in 1496.

De Boogkeers was aanvankelijk een smalle straat die de verbinding vormt tussen de Lange Gasthuisstraat en het Vleminckveld. Het straatje werd geopend in de 15de eeuw op gronden van Jan Bokers. Het Vleminckveld wordt reeds vermeld in het begin van de 14de eeuw.

In de loop van de 19de en 20ste eeuw werden langsheen de Boogkeers, Lange Gasthuisstraat en het Vleminckveld groot-schalige renovatiewerkzaamheden uitgevoerd wat resulteerde in het optrekken van aaneengesloten bebouwing met veelal een volledig onderkelderde verdieping.

Vraagstelling

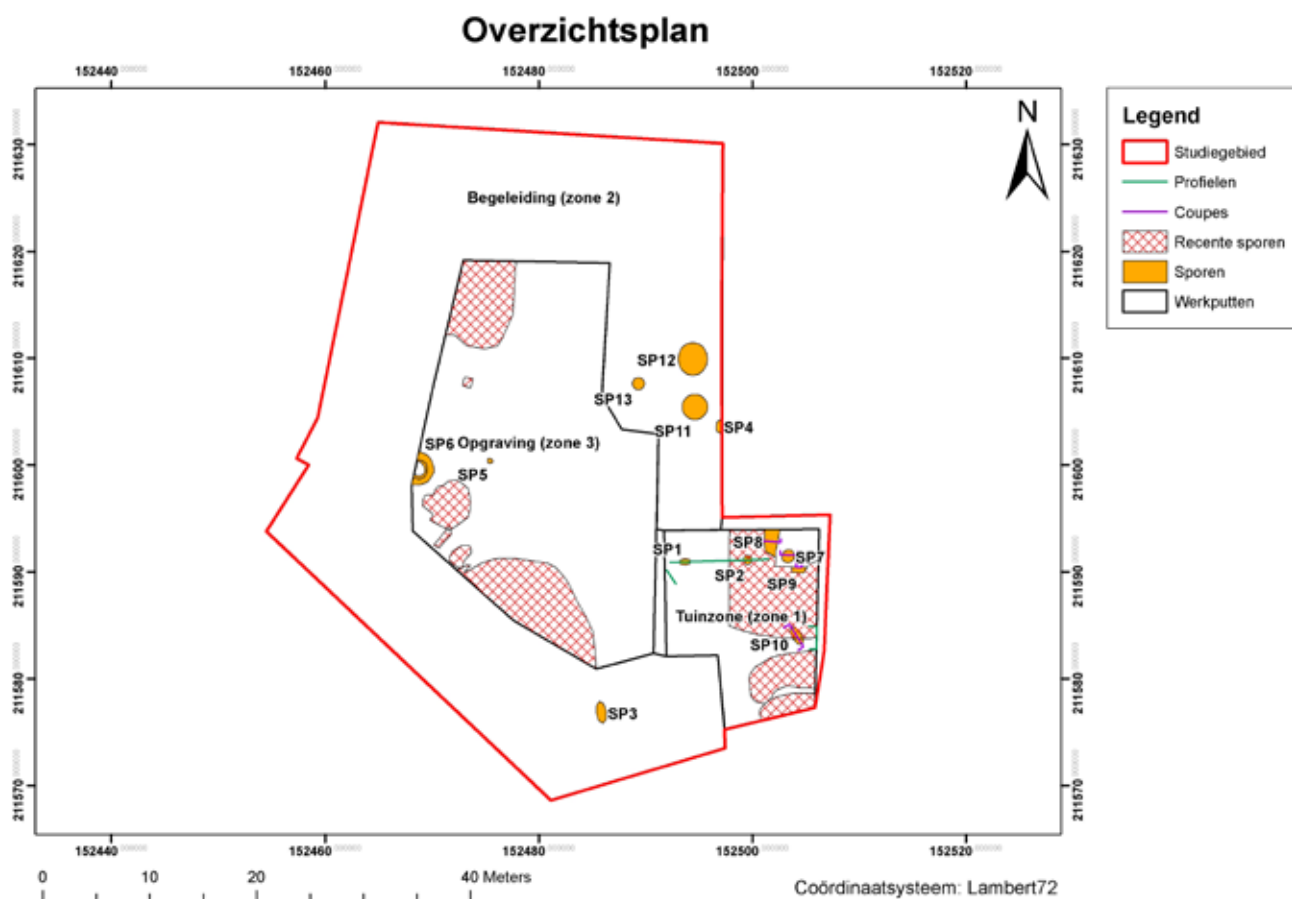
Waardebepaling van eventueel archeologisch erfgoed naar aanleiding van het geplande nieuwbouwproject

Strategie

Omwille van de aard van de geplande werkzaamheden werd het archeologisch onderzoek gefaseerd uitgevoerd (fig. 1). In eerste instantie werd, voorafgaand aan de afbraak van de bovengrondse bebouwing, een muurwerk-archeologisch onderzoek uitgevoerd van de bestaande kelder verdieping van het neoclassicistische gebouw langs de Boogkeers om uit te maken of de aanwezige kelder chronologisch in verband te brengen is met het bestaande pand of eerder met een oudere voorloper.

Nadat de bovengrondse structuren waren afgebroken, werden de eigenlijke afbraakwerken van de bestaande recente kelderstructuren langs het Vleminckveld en de Boogkeers archeologisch begeleid. Hierbij werd enkel in de zone van de bestaande binnentuin van het pand langs de Boogkeers nr. 5, zij het zeer beperkt, stratigrafisch interessante archeologische informatie bekomen. Onder het vloerniveau van de kelder verdieping langs het Vleminckveld kwamen nog enkele diepere bewaarde postmiddeleeuwse waterputten aan het licht (Zone 1).

In een volgende fase werd de aanleg van de 2m brede aanleg sleuf voor het verankeren van de palenwand archeologisch begeleid. De aanleg diepte hiervan varieerde tussen 4,15 en maximaal 2,70m TAW (Zone 2). Hierna werd de bouwput verder afgegraven onder archeologische begeleiding tot het gewenste niveau.

Figuur 1. Algemeen grondplan met indeling van de zones (© ABO nv)

Resultaten van het onderzoek

Er werden 13 archeologische sporen en structuren aangetroffen daterend uit de late- en postmiddeleeuwse periode (fig.1). Slechts een drietal sporen (spoor 1, 2 en 5) verwijzen naar occupatie in de late middeleeuwen. De overige structuren zijn alle te relateren met postmiddeleeuwse bewoning.

Ter hoogte van de tuinzone bleef een beperkt gedeelte van de originele bodem behouden met de aanwezigheid van een zeer compacte donkerbruine humus B-horizont op het quartaire substraat (fig. 2). Op de overgang van de humus B-horizont naar de C-horizont wordt deze gekenmerkt door de aanwezigheid van bioturbatiesporen van mollengangen en regenworm, wat erop wijst dat dit niveau ooit aan het maaiveld lag.

Op de humus B-horizont werd slechts zeer lokaal nog een antropogene bewerkingslaag vastgesteld waarin laatmiddeleeuws aardewerk werd aangetroffen. In het pakket werden 16 fragmenten aardewerk gevonden, hoofdzakelijk vervaardigd in lokaal/regionaal grijs- en roodgebakken aardewerk. In de roodgebakken groep bevindt zich een

randfragment van een braadpan en een steunpootje van een grape. In de grijsgebakken groep is een randfragment van een kookpot determineerbaar. Een wandfragment afkomstig van een kannetje is vervaardigd in Rijnlands steengoed (productieregio Siegburg). Op basis van de technotypologische kenmerken van het aardewerk kan het geheel slechts ruim in de late 14de tot eerste helft van de 16de eeuw gedateerd worden.

In de onmiddellijke nabijheid bleek de humus B-horizont afwezig ten gevolge duidelijke spitsporen wat bijgevolg resulteerde in een duidelijke afvlakking van de C-horizont. Op basis van het aangetroffen aardewerk in de antropogene bewerkingslaag kan aangetoond worden dat de zone in eerste instantie in gebruik was als akkerland tijdens de late middeleeuwen. Aanwijzingen die wijzen op ambachtelijke activiteiten werden er niet aangetroffen.

Tijdens de opgraving kwamen eveneens drie 17de-/18de-eeuwse waterputten aan het licht. Figuur 3 toont één van die waterputten (spoor 6). Er kunnen twee fases in de constructie van de waterput worden onderscheiden.

De oudste bouwphase van de waterput is opgetrokken in een rode baksteen van 18 x 8,5 x 5,5cm met een beigewitte kalkmortel met duidelijke grove kalkinclusies. De bakstenen mantel bleef tot een hoogte van 34 baksteenlagen bewaard (ca. 2,20m). Die is aangelegd op een eikenhouten ring met een breedte van ca. 18cm en een dikte van 5cm, ook wel de zogenaamde 'putring' genoemd. In de aanlegkuil van de oudste fase werd een oorfragment van een grape in lokaal/regionaal gebakken aardewerk aangetroffen voorzien van een donkerbruin loodglazuur; dit kan in de late 17de tot volle 18de eeuw gedateerd worden.

In een tweede fase werd binnen de eerste baksteenmantel een tweede waterput geplaatst. Deze bouwphase werd opgetrokken met taps toelopende bakstenen, zogenaamde "putstenen" (info: www.mot.be) van 15,5-16 x 9,5 (breedste zijde) x 4cm en een beigewitte kalkmortel met duidelijke kalkinclusies.

In de opvulling werd heel wat afbraakpuin vastgesteld zoals bakstenen en fragmenten van industriële keramische vloertegels. De overgrote meerderheid van de aangetroffen tegels betroffen mechanisch gevormde vierkante industrieel geperste tegels aan de bovenzijde voorzien van een ingedrukt motief, typisch voor buitentegels. Op basis van de technische kenmerken van de aangetroffen vloertegels kan de opvulling gedateerd worden in de eerste helft van de 20ste eeuw.

Elders reikte de recente verstoringen tot diep in het onderliggende tertiaire substraat.

Pedro Pype en Jan Coenaerts

Bron

PYPE P. & COENAERTS J. 2018: *Archeologisch onderzoek langs de Lange Gasthuisstraat te Antwerpen*, ABO Rapporten 397, ongepubliceerd rapport.

Figuur 2. Profiel met bewaarde B-horizont (© ABO nv)

Figuur 3. Coupefoto van de waterput spoor 6 (© ABO nv)

BERCHEM - ONZE-LIEVE-VROUWSTRAAT 8

Sitenaam:	Berchem - Onze-Lieve-Vrouwstraat 8
Sitecode:	A454
Locatie:	Onze-Lieve-Vrouwstraat 8, 2600 Berchem
Lambertcoördinaten:	X: 153316,085; Y: 209354,930 X: 153390,063; Y: 209354,930 X: 153389,745; Y: 209312,703 X: 153316,402; Y: 209313,020
Kadastrale gegevens:	Berchem (Antwerpen), Afdeling 3, Sectie B, perceel 44156
Opdrachtgever:	Antonissen Projectontwikkeling bvba
Uitvoerder:	All-Archeo bvba
Aard bedreiging:	nieuwbouw van appartementsblok met ondergrondse parkeergarage
Datum onderzoek:	26 juli, 5 tot 7 september en 14 tot 16 september 2016
Aard onderzoek:	proefsleuven gevolgd door opgraving
Cultuurperiode:	ijzertijd, nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

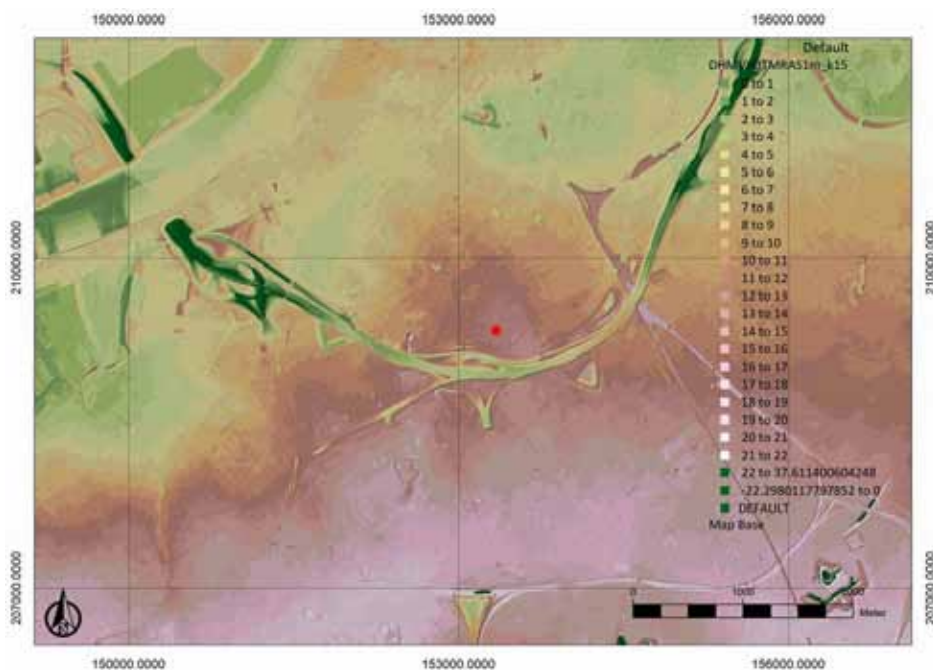
Kader (historisch en/of landschappelijk)

Naar aanleiding van het geplande bouwproject is het terrein onderzocht met enkele proefsleuven. Hierbij zijn - verspreid over het terrein - sporen uit de ijzertijd aangetroffen, naast muren uit de nieuwe en nieuwste tijd. Op basis van deze resultaten is een archeologische opgraving uitgevoerd. Om praktische redenen zijn bij de opgraving twee werkputten aangelegd. Enkele kleine kelders die tot diep onder het archeologisch niveau gefundeerd waren, zijn pas na het onderzoek verwijderd om verstoringen door deze werken te voorkomen.

Landschappelijk ligt het terrein op een interessante locatie, namelijk op de overgang van de Boomse Cuesta naar de

Scheldevallei. Op het hoogtemodel is te zien dat de site op een noordelijke uitloper van deze Boomse Cuesta ligt, waarvan het hoogste punt op 31 m TAW ligt. Het onderzoeksgebied zelf ligt op een hoogte tussen 12,3 en 12,6 m TAW (figuur 1).

Op historische kaarten uit de late 18de en 19de eeuw ligt de zone van de site in landbouwgebied (figuur 2). Er is geen bebouwing te zien in het onderzoeksgebied zelf, maar er was wel bebouwing aanwezig ten noordoosten van het terrein. De huidige perceelsgrenzen dateren vermoedelijk van midden 20ste eeuw, wanneer het gebied in en rondom de site dicht bebouwd wordt.

Figuur 1. Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen II, DTM 1m, met aanduiding van het onderzoeksgebied, <https://www.geopunt.be/kaart/> (overgenomen uit Cléda B. & Reynolds N., 2017)

Vraagstelling

Kunnen de archeologische resten die zijn aangetroffen in de proefsleuven in een breder perspectief worden geplaatst? Kunnen huizen of andere structuren worden onderscheiden in de ijzertijdsporen? Kan onze kennis over de metaaltijden in het gebied worden aangevuld of verfijnd op basis van de onderzoeksresultaten?

Resultaten van het onderzoek

Over het gehele terrein bestaat de bovenste bodemlaag uit een opgebracht pakket van 45 tot 65 cm dik. Vermoedelijk is dit pakket aangebracht bij de bouw van het magazijn dat tot voor kort op het perceel stond. Onder het recent opgebrachte pakket ligt een homogeen, bruingrijs plaggendek van 40 à 50 cm dik. In het plaggendek is een regelmatig bewerkte oude bouwvoor te herkennen met daaronder een dunne, minder geroerde laag. Tot in de 20ste eeuw vormde deze bouwvoor het maaiveld. De natuurlijke bodem onder het plaggendek bestaat uit geel, sterk gevlekt zand met bovenaan vaak een humus B-horizont.

Het archeologisch vlak is aangelegd in de top van de natuurlijke bodem (B- of C-horizont). Verspreid over het terrein zijn veel paalsporen uit de prehistorie aangetroffen. Op basis van de afmetingen, vorm en vulling is het aannemelijk dat alle paalsporen uit dezelfde periode dateren. In de configuratie van deze sporen zijn zes vierpostenspiekers herkend en drie vermoedelijke zespostenspiekers. Naast spiekers zijn geen andere structuren herkend.

De afmetingen van de spiekers bedraagt minimaal 2 m x maximaal 2,90 m. Zowel de paalsporen van de spiekers als de overige paalsporen hebben een diameter van 20 à 50 cm en zijn ovaalvormig. De vulling van de paalsporen is doorgaans donkergrijs gevlekt. Zowel in het vlak als in de vulling van een aantal paalsporen kon een paalkern onderscheiden worden. In doorsnede zijn ze komvormig met licht uitstaande wanden. De bewaringsdiepte van de paalsporen in het archeologisch vlak bedraagt 14 tot 44 cm (figuur 3).

Voor een spieker is houtskool uit twee paalsporen gedateerd met de ¹⁴C methode. De resultaten geven een datering tussen 771 en 431 cal. BC (2475 +/- 30 BP, 2 σ) en een datering tussen 791 en 571 cal. BC (2530 +/- 30 BP, 2 σ). Dit betekent dat de spieker te dateren is in de vroege ijzertijd.

Slechts drie paalsporen bevatten aardewerk. Dit schaarse vondstmateriaal is weinig kenmerkend maar een datering in de vroege ijzertijd is plausibel. Alle scherven bestaan uit prehistorisch handgevormd aardewerk. Het vondstenensemble bestaat uit acht besmeten wandfragmenten, een randfragment en een bodemfragment met besmeten wand.

Het kleine randfragment betreft een eenvoudige, licht uitstaande, afgeronde rand. Het bodemfragment vertoont een hoekige overgang van het standvlak naar de wand, met markering van de bodemschijf. Alle fragmenten hebben een grove schervengruisverschraling.

Figuur 2. Atlas cadastrale parcellaire de la Belgique van Popp uit (1842-1879) met een situering van het onderzoeksgebied, <http://www.geopunt.be/kaart> (overgenomen uit Cléda B. & Reyns N., 2017)

De bovenstaande gegevens wijzen op bewoning in het gebied gedurende de vroege ijzertijd. De aangetroffen spiekers dienden waarschijnlijk voor de opslag van landbouwproducten (graan). In de nabije omgeving van dergelijke structuren zijn ook resten van huizen te verwachten. Tegelijk toont dit onderzoek aan dat ondanks de dichte moderne bebouwing, prehistorische sporen en structuren bewaard kunnen zijn in het gebied.

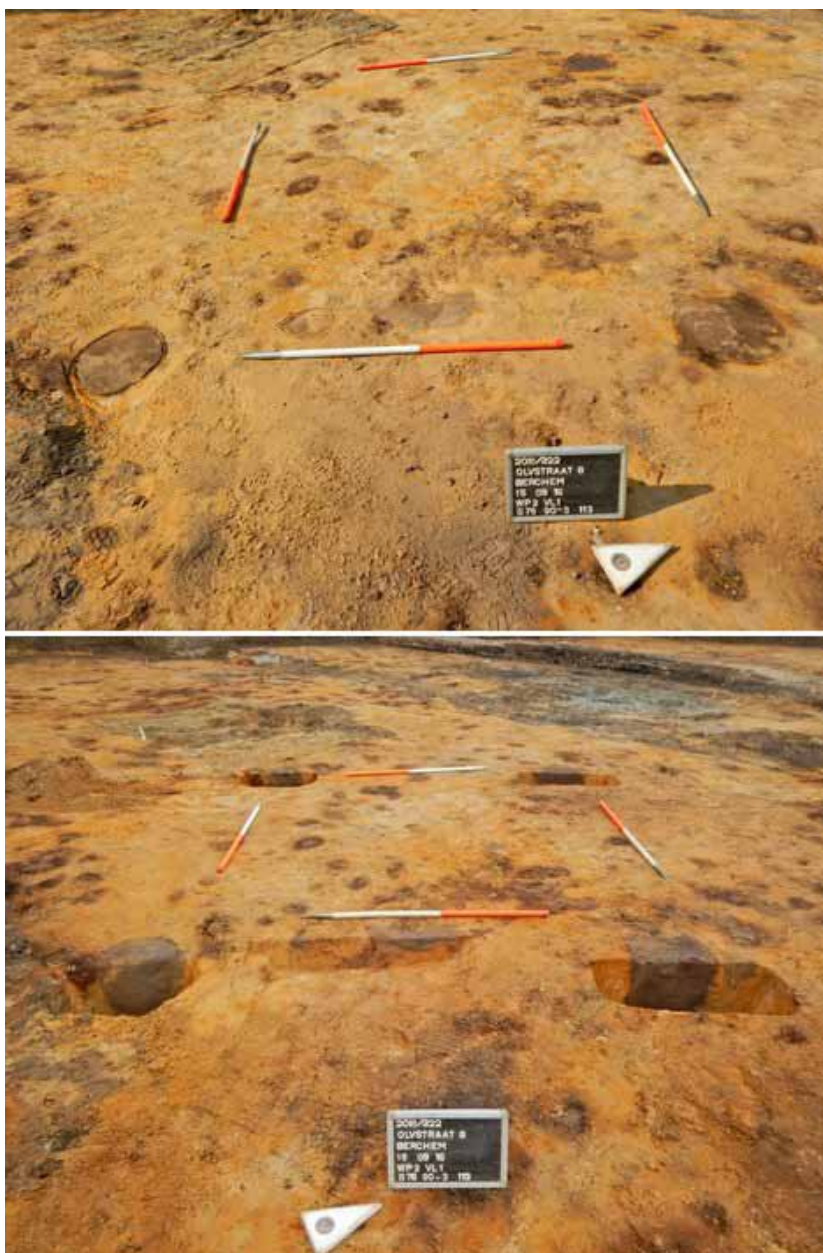
Naast de prehistorische sporen zijn sporen geregistreerd uit de nieuwe en nieuwste tijd. Het gaat om paalsporen, keldermuren, goten, poeren, kuilen, ploegsporen en recente verstoringen. Alle metselwerk is jonger dan het opgebrachte pakket, waardoor dit te dateren is in de nieuwste tijd. De talrijk aangetroffen bakstenen poeren

zijn restanten van het magazijn dat tot voor kort op het terrein stond. Op basis van het vondstenmateriaal kunnen enkele kuilen eveneens in de nieuwste tijd geplaatst worden. Enkele scherp afgelijnde paalsporen bevatten geen vondsten maar het is aannemelijk dat ze uit de nieuwe of nieuwste tijd dateren.

Bénédicte Cléda, Natasja Reyms, Jef Vansweevelt

Bron

CLÉDA B. & REYMS N. 2017: *Archeologische opgraving Berchem (Antwerpen) - Onze-Lieve-Vrouwstraat 8*. Rapporten All-Archeo 340. All-Archeo bvba, Temse.

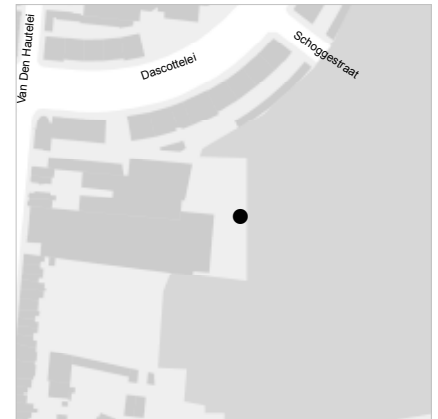

Figuur 3. Grondvlak en coupes van ijzertijdspeker 2 (overgenomen uit Cléda B. & Reyms N., 2017)

DEURNE - VAN DEN HAUTELEI - BLOK H

Sitenaam:	Van den Hautelei
Sitecode:	A464
Locatie:	Van den Hautelei, 2100 Deurne
Lambertcoördinaten:	X: 157 005; Y: 210 247 X: 157 047; Y: 210 247 X: 157 028; Y: 210 136 X: 156 981, Y: 210 126
Kadastrale gegevens:	Afdeling 5, Sectie B, perceel 407z2
Opdrachtgever:	D'Ekster bvba
Uitvoerder:	All-Archeo bvba
Aard bedreiging:	realiseren van 12 woningen en 21 appartementen met ondergrondse parking
Datum onderzoek:	1 maart 2016
Aard onderzoek:	archeologische prospectie met ingreep in de bodem (proefsleuven)
Cultuurperiode:	metaaltijden en/of Romeinse tijd, nieuwe/nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Op de kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgemaakt onder coördinatie van graaf de Ferraris (1771-1778), kan gezien worden dat het projectgebied gelegen is in landbouwgebied, buiten de dorpskern en omringd door verschillende buitenplaatsen of *hoven van plaisantie*. Op de Atlas der Buurtwegen, te dateren circa 1841 is nog steeds geen bebouwing aanwezig. Recente verstedelijking heeft het oorspronkelijke landschap in sterke mate gewijzigd.

In de ruimere omgeving zijn er overwegend postmiddeleeuwse structuren geregistreerd, waaronder verschillende versterkingen. Het gebied heeft dan ook een hoge potentie voor deze periode. Ten oosten en vlak langs het onderzoeksgebied werden ook grootschalige opgravingen uitgevoerd (Deurne - Eksterlaar, VEC; Deurne - Eksterlaar/Kerkhofweg, Odin), die talrijke bewoningssporen uit de metaaltijden en de Romeinse periode omvatten. Het gaat om huisplattegronden van verschillende types uit de (midden) bronstijd en de (late) ijzertijd/vroeg-Romeinse periode, alsook om woonstalhuizen met potstal uit de Romeinse periode. Er werden ook spijkers (bijgebouwtjes), iets grotere bijgebouwen, en waterkuilen en -putten aangetroffen. De sporen leken nog door te lopen in oostelijke richting, maar dit kon wegens bodemvervuiling niet verder onderzocht worden. Een sporencluster met onbepaalde datering is mogelijk in verband te brengen met middeleeuwse landelijke bewoning. Daarnaast zijn er ook nog sporen aangesneden van de gracht van een omwalde site die op de Ferrariskaart te zien is. Het onderzoeksgebied kende dus een hoog potentieel op sporen uit deze oudere periodes.

Vraagstelling

Het in kaart brengen van de archeologische potentie van het projectgebied.

Resultaten van het onderzoek

Binnen het projectgebied van circa 0,52 ha werden vier proefsleuven en twee kijkvensters aangelegd. Twee zones waren niet te onderzoeken omwille van de aanwezigheid van waterleidingen en kabels. Hierdoor werd plaatselijk van de onderzoeksmethode van 2 m brede sleuven afgeweken en verbreed tot 4 m, om de nodige dekkingsgraad te behouden. In totaal werden 47 sporen vastgesteld. Het onderzoek bracht een hoge dichtheid aan sporen aan het licht. Het gaat om paalsporen, kuilen, ploegsporen, een zone met beddenbouwsporen, muren, verstoringen en een depressie.

Alle paalsporen en kuilen bevonden zich in het noordoosten van het terrein, en vielen uiteen in twee categorieën: sporen uit de nieuwe/nieuwste tijd en enkele oudere, uitgeloopte paalsporen. Drie van de paalsporen behoorden tot een vierpostenspijker. In deze paalsporen werd geen vondstmateriaal aangetroffen, waardoor een exacte datering niet mogelijk is. Wel kan gesteld worden dat, op basis van de uitgeloopte vulling en de nabijgelegen inheems-Romeinse nederzetting, de kans groot is dat deze sporen in een periode vóór de middeleeuwen kunnen gedateerd worden.

Daarnaast werden er nog drie muurnummers uitgeschreven voor structuren die recent van aard bleken te zijn en gerelateerd kunnen worden aan de voorafgaand

afgebroken bebouwing die nog aanwezig was binnen het onderzoeksgebied. Verspreid over het terrein komen ook enkele verstoringen voor die puin bestaande uit baksteen-, mortel- of cementbrokken bevatten.

Als gekeken wordt naar het sporenbestand van de opgraving Deurne-Eksterlaar en Deurne-Eksterlaar/Kerkhofweg, valt duidelijk op dat de kern van de nederzetting, waar de aangetroffen sporen op onze onderzoekslocatie wellicht aan gerelateerd zijn, meer naar het noordoosten ligt.

De op onze onderzoekslocatie aangetroffen uitgeoogde sporen kunnen geïnterpreteerd worden als off-site sporen, die zich ten zuidwesten van de nederzettingkern bevinden. De afstand tussen de op onze onderzoekslocatie aangetroffen vierpostenspijker en de dichtstbijzijnde huisplattegrond ter hoogte van de opgegraven zone bedraagt ongeveer 75 m.

De conditie van het bodemarchief ter hoogte van onze onderzoekslocatie is in het algemeen te verstoord om te garanderen dat er nog voldoende relevante sporen zullen worden aangetroffen om verdere kenniswinst op te leveren. Hierdoor werd beslist om het terrein vrij te geven.

Liesbeth Claessens en Natasja Reyns

Bronnen

ALMA X. : *Antwerpen, Deurne, Eksterlaar, een archeologische opgraving van een nederzetting*, Leuven (VEC), in voorbereiding.

ALMA X. 2015: Deurne, Eksterlaar, in: *Jaaroverzicht 2015, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg* 16, p. 5-10, Antwerpen.

CLAESSENS L. & REYNS N. 2016: *Archeologisch vooronderzoek Deurne - Van Den Hautelei (Blok H)*, Rapporten All-Archeo bvba 303, Temse.

RYSSAERT C., DE BEENHOUWER J., ARCKENS M., BERVOETS G. & ORBONS J. : *Nederzettingssporen uit de bronstijd en ijzertijd langs de Kerkhofweg te Deurne. Deurne-Eksterlaar*, Odin deelrapport 4, Deinze, in voorbereiding.

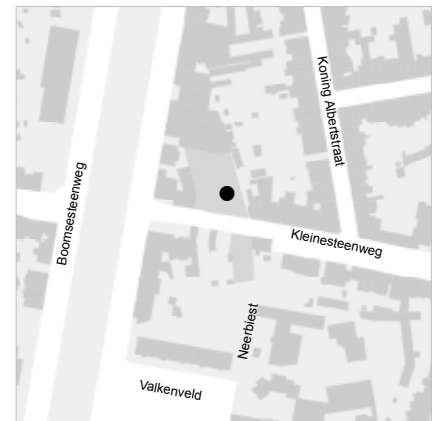

Figuur 1. Overzicht kijkvenster WP5 met oudere paalsporen en recente verstoringen (© All-Archeo bvba)

WILRIJK - KLEINE STEENWEG

Sitenaam:	Wilrijk, Kleine Steenweg
Sitecode:	A465
Locatie:	Kleine Steenweg 66-86, Wilrijk
Lambertcoördinaten:	X: 151 320,00; Y: 206 748,50 X: 151 381,30; Y: 206 697,10
Kadastrale gegevens:	Afdeling 2, Sectie A, percelen 36X7, 334P2, 332V8
Opdrachtgever:	Dela Building N.V.
Uitvoerder:	Fodio
Aard bedreiging:	bouw meergezinswoning met parkeerkelder
Datum onderzoek:	8 juni 2016
Aard onderzoek:	proefsleuven
Cultuurperiode:	nieuwe tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Kader (historisch en/of landschappelijk)	

Het projectgebied ligt 50 m ten oosten van de Boomssesteenweg, aan de noordzijde van de Kleine Steenweg. Die verbindt de Boomssesteenweg met De Bist, het driehoekige Marktplaats van Wilrijk. Het bouwproject bevindt zich in een zone die op de lokale archeologische advieskaart werd aangegeven als algemene onderlaag, zonder gekende aanwezigheid van archeologische sites, maar waar de kans op vondsten bestaat.

Vraagstelling

het archeologisch proefsleuvenonderzoek had als doel het projectgebied archeologisch te evalueren voorafgaand aan de bouw van een meergezinswoning voorzien van een ondergrondse parkeergarage. Zijn er sporen van archeo-

logisch erfgoed aanwezig en zo ja behoren de sporen tot één of meerdere periodes? Kunnen de sporen gelinkt worden aan nabijgelegen archeologische vindplaatsen? Wat is de potentiële impact van de geplande ruimtelijke ontwikkeling op het aanwezige archeologisch erfgoed?

Resultaten van het onderzoek

Tijdens het onderzoek kwamen 35 sporen van menselijke oorsprong aan het licht die in hoofdzaak behoren tot de bewoningsfase van het midden van de 19de eeuw tot het midden van de 20ste eeuw. Op historische kaarten is te zien hoe de bebouwing aan de straatzijde rond het midden van de 19de eeuw tot stand kwam en op korte tijd ontwikkelde tot vrijwel aaneengesloten bebouwing.

In de sterk verstoorde bodem werd slechts één spoor aangehouden uit een oudere periode. Het gaat om een ondiepe gracht die door de vondsten gedateerd kan worden in de 17de eeuw. Mogelijk gaat het om een perceelsgracht die in verband staat met de geïsoleerde bewoning die op de Ferrariskaart van het derde kwart van de 18de eeuw wordt weergegeven. De gracht is een aanwijzing voor de continuïteit van de 18de-eeuwse bewoning minstens vanaf de 17de eeuw. Door het ontbreken van structuren uit deze periode blijft de ruimere context onduidelijk.

Omwille van het gering aantal archeologisch relevante sporen, de afwezigheid van sporen van structuren en de hoge verstoringsgraad van de bodem werd geen opgraving aanbevolen.

Jan De Beenhouwer & Marleen Arkens

Bron

DE BEENHOUWER J., ARCKENS M. & BERVOETS G. 2017: *Prospectie met ingreep in de bodem aan de Kleine Steenweg in Wilrijk*, Fodio Rapport 26. Wijnegem, Fodio.

Figuur 1. Zicht op de ondiep bewaarde perceelsgreppel uit de 17de eeuw (© Fodio)

Figuur 2. Coupe op de 17de-eeuwse perceelsgreppel (© Fodio)

Figuur 3. De vondsten uit de 17de-eeuwse perceelsgreppel (© Fodio):

V2.1: de steel en een deel van de rand in rood aarderwerk

V3: een fragment van een majolicabord met blauw gearceerde kabelrand

V2.2: een fragment steengoed vermoedelijk afkomstig van Westerwald met een deel van een schild met floraal motief op een kobaltblauwe achtergrond

V2.3: een scherf van een dikwandige pot in grijs steengoed met de aanzet van een horizontaal georiënteerde greep

V2.4: een scherf van een kom in wit aardewerk aan de binnenzijde afgewerkt met geel loodglazuur, aan de buitenzijde met fel blinkend groen loodglazuur

JAN VAN GENTSTRAAT 8

Sitenaam:	Jan Van Gentstraat
Sitecode:	A466
Locatie:	Jan Van Gentstraat 8, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 151 234,64; Y: 210 683,41 X: 151 309,34; Y: 210 611,51 X: 151 269,48; Y: 210 590,64 X: 151 212,66; Y: 210 611, 51
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 11, Sectie L, perceel 3986a
Opdrachtgever:	Building for Tomorrow
Uitvoerder:	Fodio bvba
Aard bedreiging:	herontwikkeling site Zillion - Masterplan Nieuw Zuid
Datum onderzoek:	02/05/2017 tot 16/06/2017
Aard onderzoek:	archeologische opgraving - werfbegeleiding
Cultuurperiode:	nieuwe tijd, nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied ligt aan de zuidelijke rand van de stad Antwerpen, ten westen van waar tussen de 16de eeuw en het einde van de 19de eeuw de citadel van Antwerpen stond. Sinds de bouw van lunet 'Kiel' in het begin van de 19de eeuw, is de bouwwoede aan de huidige Jan Van Gentstraat niet meer gestopt. De lunet heeft maar een kort bestaan gekend. Na de afbraak werd er nog in de 19de eeuw een suikerraffinaderij opgericht. De funderingen en kelders, en een groot deel van het muurwerk, bleven tot voor kort nog bewaard in latere bouwprojecten. Er werd onder andere een sporthal ingericht en uiteindelijk de discotheek Zillion, die er in een laatste fase tussen 1997 en 2002 stond. In 2017 werden alle gebouwen afgebroken voor het nieuwbouwproject 'The Residence'. Lunet Kiel werd gebouwd kort na 1814 in de Hollandse periode. Deze vooruitgeschoven versterking had een gracht die rechtstreeks in verbinding stond met de citadelgracht. Samen met de lunet Sint Laureis, moest het bouwwerk de zuidelijke frontlijn van de citadel versterken. Verwacht werd om de muur aan de achterzijde van het fort, de zogenaamde keelmuur, aan te treffen in de bouwput. De lunet is in de CAI opgenomen onder ID 366070.

Vraagstelling

Zijn er archeologische sporen aanwezig? Kunnen de archeologische sporen die werden aangetroffen in verband gebracht worden met Lunet Kiel? Om welke delen van de Lunet gaat het?

Resultaten van het onderzoek

Het grootste deel van het terrein werd ingenomen door het massieve muurwerk van de suikerfabriek. Het was een echte uitdaging om tussen de muren, gewelven en steunbogen uit de 19de eeuw nog resten te vinden van ouder 19de-eeuws muurwerk. De verwachte keelmuur van de lunet bestond immers net als de fabrieksmuren uit 19de-eeuwse bakstenen met kalkmortel. Hij was min

of meer hetzelfde georiënteerd als de fabrieksmuren en minstens even massief gebouwd.

Het verloop van de keelmuur van de lunet kon in kaart gebracht worden, maar niet zoals verwacht in de vorm van een massieve muur, want die was volledig afgebroken voor de bouw van de fabriek. Wat restte was een funderingsstrook in steriel geel zand, die nauwkeurig over de volledige breedte van de bouwput kon worden ingemeten. Links en rechts van de toegangszone waren twee gracht-delen gevuld met het bouwpuin van de afgebroken muur. Voortaan is de exacte locatie van de lunet met zekerheid gekend en kunnen de historische plannen van de versterking met de hoogste precisie in het huidige Antwerpse stadsweefsel worden geprojecteerd. Een verrassend element waren de houten en bakstenen funderingen van de toegangspoort die precies in het midden van de keelmuur, aan de binnenzijde van het fort konden worden opgemeten. De toegang was gericht op de poterne of ondergrondse doorgang in de richting van de stad. Van de poterne zelf was niets meer bewaard. Een andere ondergrondse doorgang die het water van de gracht van de lunet verbond met het water van de gracht van de citadel was wel perfect bewaard. Tegen het gewelf van de manshoge riool hadden zich in de korte tijd van het gebruik, kleine zeepokken en mosselschelpjes vastgehecht. Het bakstenen bouwwerk dat zich oorspronkelijk onder de grond bevond, was zeer verzorgd gemetseld en had een zwaar puntig dak, eveneens in massief metselwerk. Het veruitwendigt het groot strategisch belang dat gehecht werd aan de watervoorziening van de gracht van de lunet.

Dat er lang voor de inrichting van de versterking andere activiteiten plaats vonden op het terrein, blijkt uit de onverwachte vondst van een waterput uit de 17de eeuw. De ronde put bestond uit bakstenen metselwerk tot op de begane grond. Onder het metselwerk was een houten wijnvat geplaatst met een hoogte van twee meter. In de put lag een gieter in rood aardewerk. Deze unieke vondst vertelt dat er niet alleen gevochten werd op deze plek.

Jan De Beenhouwer & Marleen Arckens

Figuur 1. Zicht op het gemetseld kanaal dat de gracht van de lunet verbond met de gracht van het bastion. Bovenop het ondergrondse bouwwerk moesten steunberen en drukkbogen in de funderingsmuren van de suikerfabriek de stabiliteit op de plaats van het kanaal verhogen. (© Fodio)

Figuur 2. De binnenruimte van het kanaal was hoog genoeg om onderhoudswerken toe te laten. (© Fodio)

Figuur 3. Boven: de ton van de 17de-eeuwse waterput, onder het metselwerk

Figuur 4. Links: de gieter die in de put gevonden werd

Bron

LOMBAERDE P. 2011: *Antwerpen versterkt. 2: Visievorming over heraanleg en hergebruik van omwallingen, forten en fortengordels*. Univ. Pr, Antwerpen, p. 107-108.

KATHEDRAAL - NIEUWERCK

Sitenaam:	Antwerpen Kathedraal - Nieuwerck
Sitecode:	A468
Locatie:	Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen, Groenplaats 21, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 152 329,52; Y: 212 219,12 X: 152 326,64; Y: 212 219,28 X: 152 326,89; Y: 212 221,97 X: 152 329,82; Y: 212 221,68
Kadastrale gegevens:	Antwerpen, Afdeling 3, Sectie C, percelen 2425b (partim), 2463a (partim)
Opdrachtgever:	Provincie Antwerpen
Uitvoerder:	Ghent Archaeological Team bvba
Aard bedreiging:	aanleg van een nooduitgang bij een nieuwe geplande ontvangstruimte ter hoogte van de kathedraaltuin
Datum onderzoek:	28 februari - 6 maart 2017
Aard onderzoek:	archeologisch uitgraven van de bouwput van deze nooduitgang
Cultuurperiode:	16de - 17de eeuw
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De tuin van de kathedraal van Antwerpen herbergt een uniek stuk geschiedenis: onder de tuingrond zou een bouwwerf uit de 16de eeuw bedolven zijn. Toen de kathedraal bijna voltooid was, besloot men immers een nog grotere kathedraal te bouwen, bovenop de reeds afgewerkte delen: het zogenaamde *Nieuwerck*. Het ontwerp van Domien de Waghemakere en Rombout Keldermans omvatte een enorm koor met onderaardse crypte, een dubbele kooromgang en negen straalkapellen. Op 15 juli 1521 werd de eerste steen gelegd door niemand minder dan Karel V. De werken vorderden snel, zodat in korte tijd een groot deel van de muren van de koorkapellen afgewerkt werd. Vanaf 1528 nam het tempo af, totdat de werken stilvielen toen in de nacht van 5 op 6 oktober 1533 de kathedraal geteisterd werd door een brand.

In de daaropvolgende jaren kreeg de restauratie van de kathedraal voorrang en in 1537 werden de werken in het Nieuwerck definitief opgegeven.

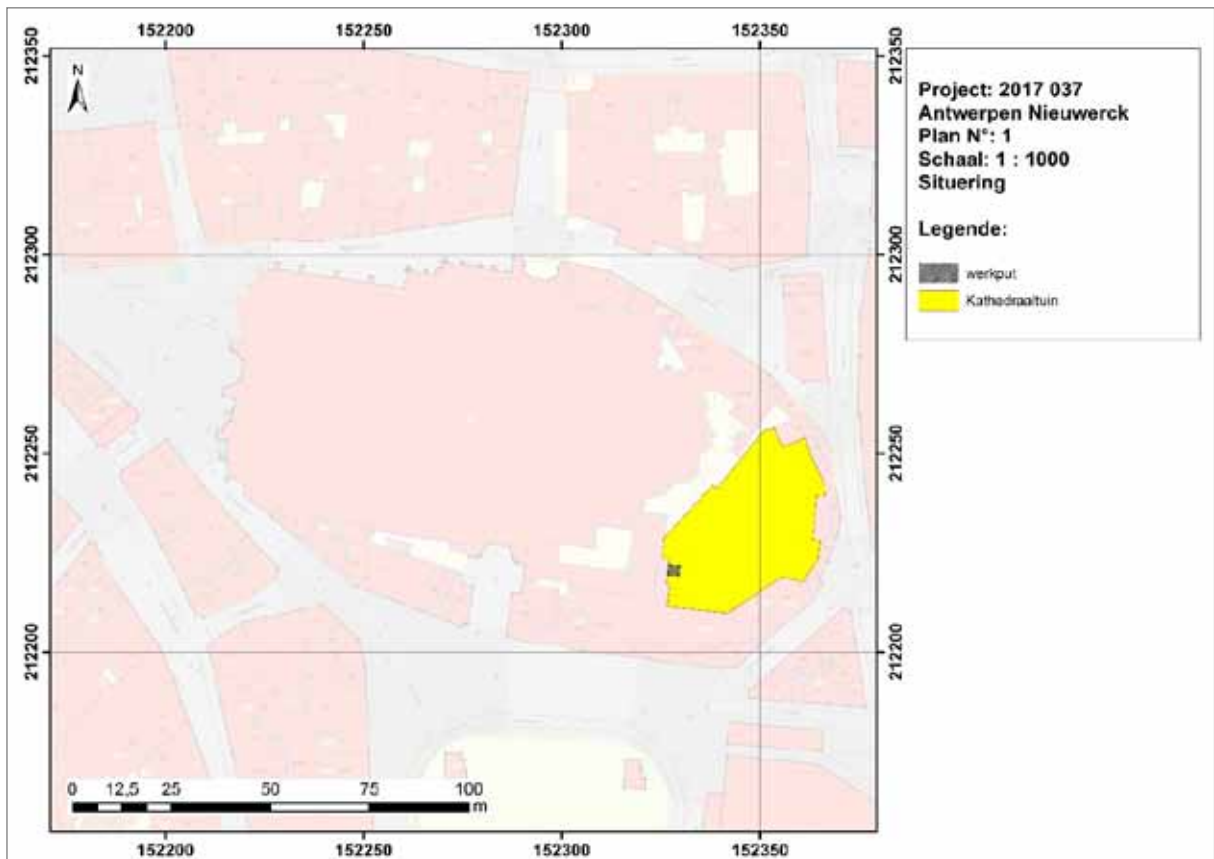
De funderingen, de reeds opgetrokken muren en de aanzet van de pijlers bleven echter staan. Tussen de koormuren en steunberen, alsook tegen het oorspronkelijke koor en andere kerkgevels werden huizen gebouwd. De geïnde huurgelden financierden de heropbouwkosten van de kerk. De huizengordel tegen het actuele koor en de werkplaatsen van de bouwwerf in de kathedraaltuin werden afgebroken.

Het terrein werd vanaf 1600 in meerdere fasen opgehoogd met puin dat van de brand afkomstig was, waarop de huidige tuin werd ingericht.

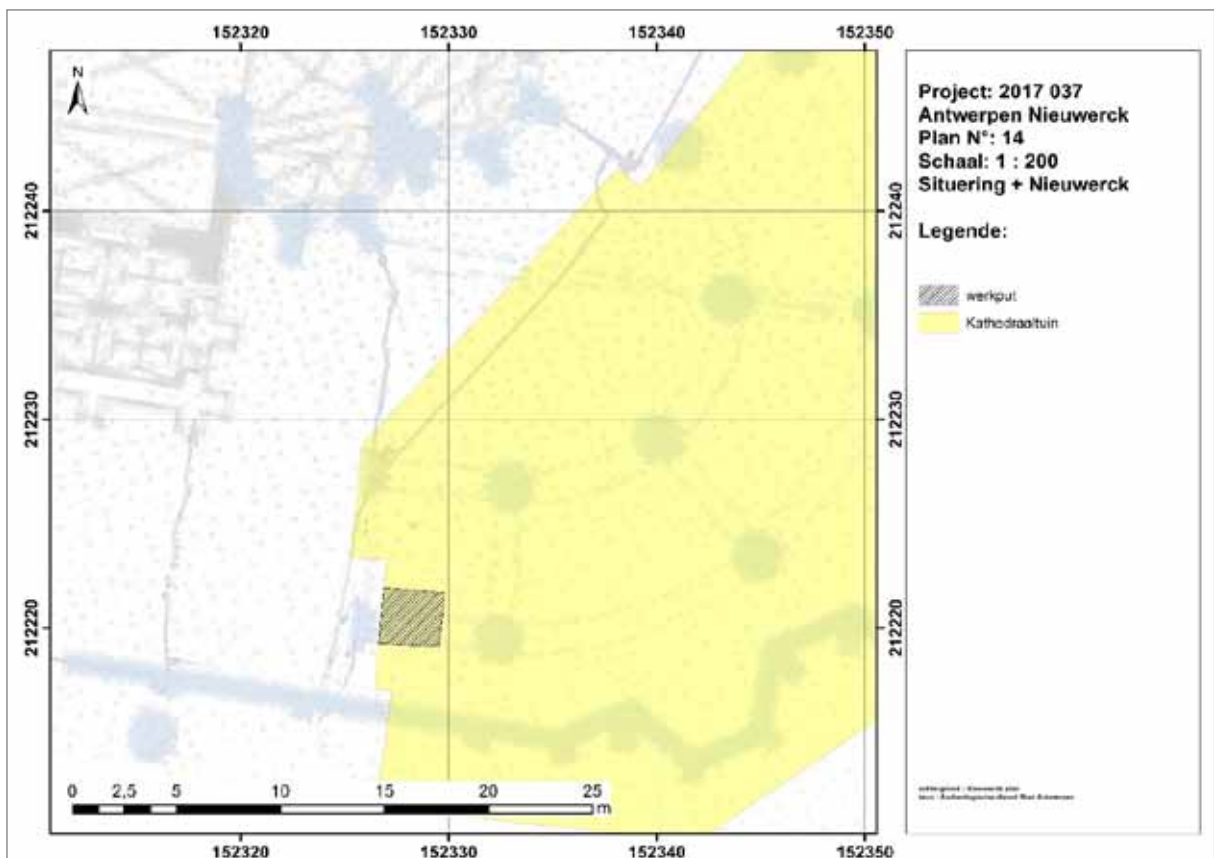

Figuur 1. Sferbeeld van de werkzaamheden in de kathedraaltuin (© Gate)

Figuur 2. Situering van de werkput (© Gate)

Figuur 3. Projectie van de werkput op de bedolven restanten van het Nieuwerck (© Gate)

De kleine werkput van 7,7 m² was een unieke gelegenheid om een archeologische blik te werpen op deze locatie (figuur 1). De goede bewaringstoestand van de structuurelementen van het Nieuwerck is duidelijk aangetoond door tal van studies en hebben een groot archeologisch potentieel. De verlaten bouwwerf en bouwplaats uit de 16de eeuw is als site op zich uniek en enig in Vlaanderen en geven de site een grote wetenschappelijke en cultuurhistorische waarde. De verwachtingen waren dan ook hoog gespannen om iets van het Nieuwerck aan te treffen in de bescheiden werkput (figuren 2 en 3).

Vraagstelling

Het Nieuwerck van de kathedraal is sinds 2014 beschermd als archeologische zone. Hierdoor dient elke ingreep archeologisch te worden begeleid. Vanuit Onroerend Erfgoed is ook de vraag gerezen wat de aard, omvang, datering, en conservatie van de aangetroffen archeologische resten is, mochten er zich voordoen in onze werkput. Ook de verhouding van de vindplaats tot de ruimere omgeving met betrekking tot de onderzochte periodes diende toegevoegd te worden.

Resultaten van het onderzoek

De opgraving van de werkput heeft geen opgaande restanten van het Nieuwerck aan het licht gebracht. Wel werden een reeks subrecente bouwelementen aangetroffen en een aantal stortlagen geregistreerd (figuren 4 en 5). Aan de hand van aardewerkscherven worden deze stortlagen gedateerd tussen de 16de en 17de eeuw. Een kleine component ouder materiaal uit de 14de eeuw was ook in deze matrix aanwezig.

Niet alleen puin, maar ook kerkhofgrond werd op deze locatie gestort. Daarin werden tal van menselijke beenderen teruggevonden die zich niet meer in anatomisch verband bevinden (figuren 6 en 7). De beenderen vertoonden sterke fragmentatie, met een groot aantal niet-determineerbare fragmenten. Er werden voornamelijk volgroeide beenderen geregistreerd, wat doet vermoeden dat deze beenderen ingezameld zijn geweest. Wellicht heeft men van de gelegenheid gebruik gemaakt

om een aantal graven te ruimen om plaats te maken voor nieuwe begravingen. Slechts een beperkt aantal beenderen was intact of voor meer dan 50% bewaard, wat gevolgen heeft voor de bepaling van leeftijd, geslacht en metrische kenmerken. Er werd een MNI van 21 volwassen en 8 niet-volwassen individuen berekend. Het fragmentaire karakter en de onbekende datering en herkomst van deze beenderen vormen echter een serieuze beperking van het wetenschappelijk potentieel, maar omdat er weinig studies en publicaties zijn over de skeletten die in de Kathedraal zijn gevonden en omdat de graven van het Groenkerkhof grotendeels verdwenen zijn, is deze collectie één van de weinige materiële bronnen over deze populatie die ons nog resten.

De stortlagen, de losse vondsten en de fragmentaire beenderresten zijn aldus informatief over de wijze waarop men dit terrein heeft opgehoogd. De datering van de vondsten is een reflectie van de periode waarin de kathedraalbrand plaatsvond en de periode waarin de werf van het Nieuwerck werd opgegeven en begraven. De beenderresten werden te fragmentarisch bevonden om verder te worden bestudeerd. Met deze resultaten werd het onderzoek afgerond en hoefde geen verder onderzoek worden ondernomen.

Frederik Wuyts

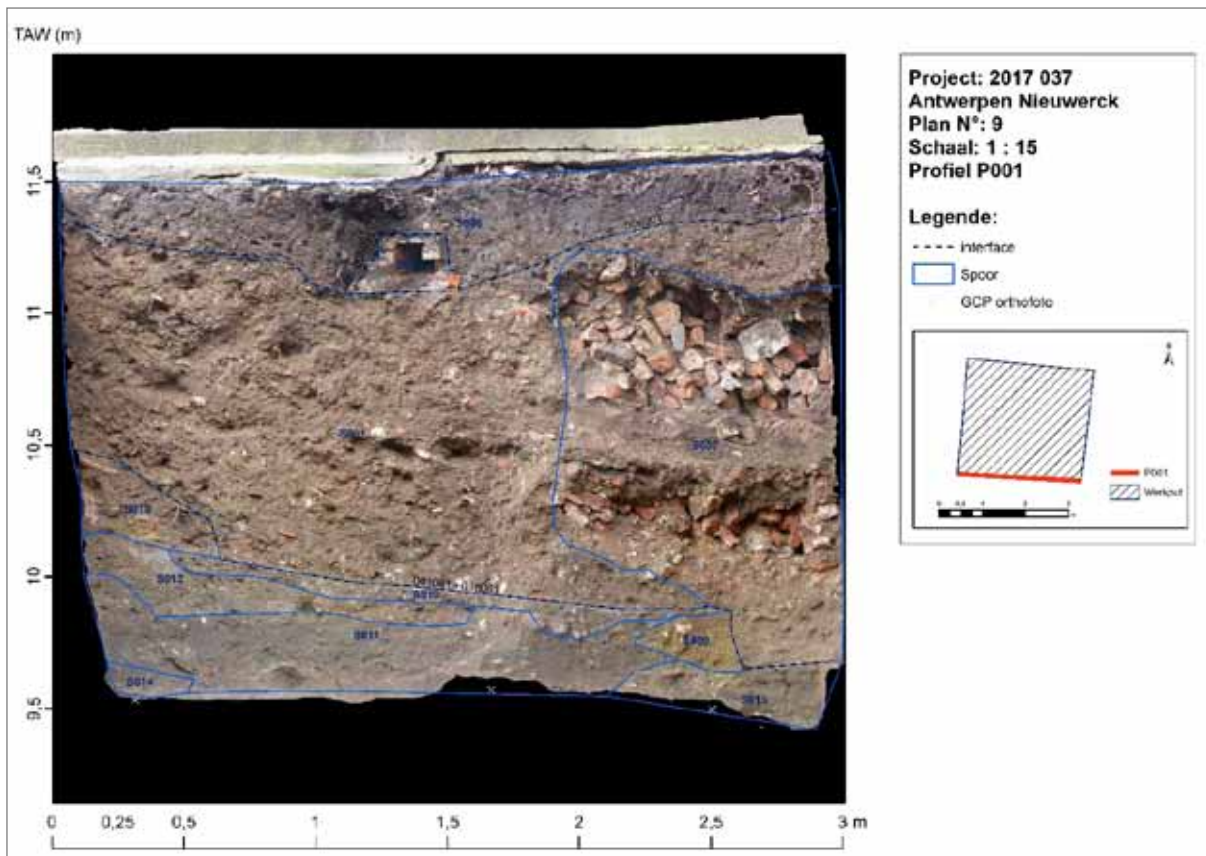
Bronnen

VAN DE VIJVER K. 2017: *Archeo-antropologisch assessment van de menselijke resten aangetroffen op de opgraving 'Antwerpen Nieuwerck' (2017)*, KBIN, rapport 2017/04 / Onderzoeksprogramma "Mens en Milieu in het Quartair".

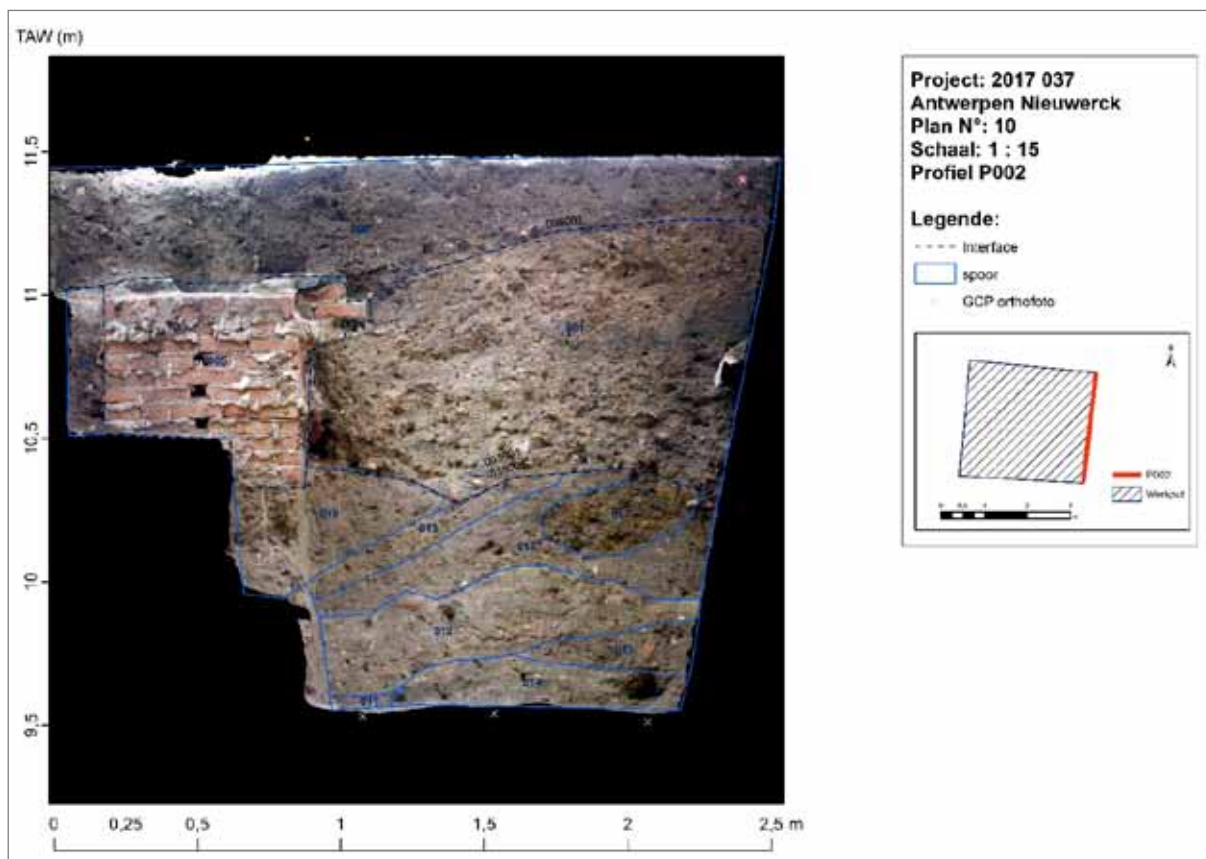
VYNCKIER G. 2014: *Het Nieuwerck van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, Onroerend Erfgoed, Digitaal beschermingsdossier 4.001/11002/112.1*, Antwerpen.

WUYTS F., ROZEK J. & VAN DE VELDE S. 2017: *Antwerpen Nieuwerck 2017037. Rapportage van een archeologische opgraving. 28 februari - 6 maart 2017*, Gate Rapport 110.

Figuur 4. Orthofoto van het geregistreerde profiel, met in stippellijn de demarcatie tussen tuingrond, puinlagen en stortlagen met beenderresten (© Gate)

Figuur 5. Orthofoto van het geregistreerde profiel, met in stippellijn de demarcatie tussen tuingrond, puinlagen en stortlagen met beenderresten (© Gate)

Figuur 6. Overzichtsfoto van de werkput met de beenderrijke stortlaag (© Gate)

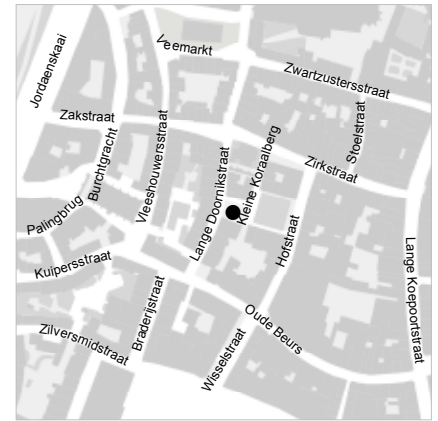

Figuur 7. Detailfoto van de fragmentaire beenderresten (© Gate)

GROTE KORAALEBERG 4

Sitenaam:	Grote Koraalberg 4
Sitecode:	A469
Locatie:	Grote Koraalberg 4, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 152 213,06; Y: 212 526,50 X: 152 210,35; Y: 212 514,44 X: 152 231,14; Y: 212 520,15 X: 152 226,74; Y: 212 509,78
Kadastrale gegevens:	Antwerpen Afdeling 1, Sectie A, percelen 2336b en 2337b
Opdrachtgever:	René Van der Sluijs & Olivienne Gauvin
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	bouw van een appartementsgebouw met ondergrondse parking en commercieel gelijkvloers
Datum onderzoek:	6 - 28 juli 2017
Aard onderzoek:	onderzoek vanuit wetenschappelijke vraagstelling
Cultuurperiode:	middeleeuwen, nieuwe en nieuwste tijd
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Het projectgebied situeert zich in de zogenaamde ruiendriehoek, waar volgens historische bronnen al vóór 1200 en volgens recent archeologisch onderzoek al vanaf de 10de eeuw bewoning aanwezig was. De ruiendriehoek omarmt het middeleeuwse burchtareaal en vormt samen met de burcht de wieg voor de middeleeuwse stadsontwikkeling. Het gebied kenmerkt zich door een rijk en vaak complex bodemarchief, waarin sporen en artefacten vanaf de steentijden te verwachten zijn.

De aangrenzende Kleine Koraalberg was al eerder voorwerp van onderzoek. Bij eerdere bouwprojecten rond het centrale pleindeel werden opgravingen uitgevoerd. Een opmerkelijke archeologische ontdekking vond plaats in 1996-1997, langs de Hofstraat en de Zirkstraat, waar twee menselijke skeletten werden geregistreerd. Een ervan werd bestempeld als 'oudste Antwerpenaar', want daterend uit de 9de eeuw (¹⁴C-datering). Naast sporen uit de (vroeg) middeleeuwen kwamen er ook sporen en artefacten uit de Gallo-Romeinse periode aan het licht.

Vraagstelling

Hoofddoel is het plaatselijke bodemarchief zo uitvoerig mogelijk te kunnen registreren, vooraleer nieuwbouwwerken voor definitieve aantasting en vernieling zorgen (nieuwbouwproject start na het archeologisch onderzoek

maar voldoet niet aan de oppervlaktecriteria om een archeologienota op te leggen). Meer specifiek richt het onderzoek zich naar het opsporen en in kaart brengen van (vroeg)middeleeuwse en/of Gallo-Romeinse sporen van bewoning, begraving en/of ambachtelijke activiteiten. Verder is het eventueel aantreffen en onderzoeken van een *dark earth layer* en lithisch steentijd materiaal (zoals in de burchtzone) aan de orde, om meer inzicht te verwerven over de ruimtelijke spreiding van deze cultuurfenomenen.

Resultaten van het onderzoek

Hoewel niet de volledige bouwput kon onderzocht worden en er slechts in twee werkputten tot op de moederbodem werd gegraven, leverde het terreinonderzoek enkele tientallen sporen en artefacten op, vanaf de middeleeuwen tot op heden. Eén scherp Gallo-Romeins aardewerk in terra sigillata vormt hierop een uitzondering. De archeologische sporen omvatten steenbouwsporen waaronder muren, keldervloeren, water- en afvalputten, naast 'zachte' sporen met onder meer ophogingspakketten, paalsporen en een greppelstructuur. Onder het vondstmateriaal onderscheiden we hoofdzakelijk aardewerk, met een aanzienlijke vertegenwoordiging van Rijnland- en Maaslandwaar. Sporen van vroegmiddeleeuwse begraving, zoals op het aangrenzende perceel ontdekt, werden niet herkend.

Tim Bellens

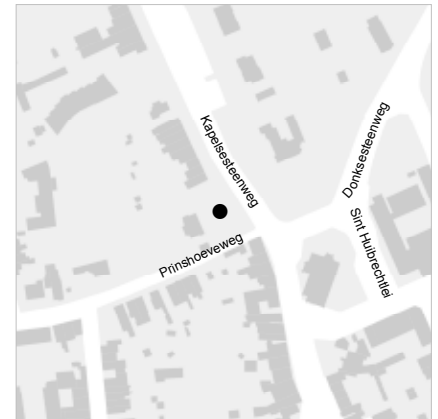
Figuur 1. Onderzoek van een afvalput

Figuur 2. Volledig en ongebroken bekertje in grijs aardewerk, met verticaal oortje vanaf de rand en staande op een ronde vlakke voet, 18.8 cm hoog, inv. nr. A469-S28-V7-GA1

EKEREN - KAPELSESTEENWEG 353 - HOOGHUYS

Sitenaam:	Ekeren, Kapelsesteenweg 353 - Hooghuis
Sitecode:	A471
Locatie:	Prinshoeweg/Kapelsesteenweg 353, Ekeren
Lambertcoördinaten:	X: 155 803,04; Y: 218 974, 97 X: 155 822,34; Y: 218 985,77 X: 155 817,52; Y: 218 952,43 X: 155 834,79; Y: 218 967,42
Kadastrale gegevens:	Afdeling Antwerpen 34 Ekeren 3, Sectie E, percelen E5k, E5l en E4n
Opdrachtgever:	Stad Antwerpen
Uitvoerder:	Stad Antwerpen dienst archeologie
Aard bedreiging:	bouw van twee nieuwe appartementengebouwen en een ondergrondse parkeergarage
Datum onderzoek:	4 en 19 september 2017, 23 oktober - 13 november 2017
Aard onderzoek:	archeologische opgraving
Cultuurperiode:	late middeleeuwen (14de - 15de eeuw)
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Stad Antwerpen dienst archeologie

Kader (historisch en/of landschappelijk)

Op de percelen van het huidige projectgebied Ekeren-Hooghuis, op de hoek van de Kapelsesteenweg en de Prinshoeweg, bevond zich vroeger een brouwerij.

De eerste vermelding van de brouwerij is terug te vinden in de rollen van de vierschaar van Ekeren in 1609. De eerste vermelding van de naam van de brouwerij *De Grote Guyle* of de *Grote Guil* komt voor in 1614. Deze naam is afgeleid van 'een natuurlijke waterloop breder dan een gracht'; dit kan overeen komen met de Donkse Beek die in het noorden en oosten de natuurlijke grens van de eigendom van de brouwerij vormde. Op een plan van landmeter Stijnen uit 1756 is te zien hoe de gebouwen behorend tot de brouwerij mooi afgetekend gelegen zijn aan de nieuwe baan tussen de beek en de huidige Prinshoeweg (toen *Binnewegh naar Eeckeren*).

De brouwerij kent een lange, bewogen geschiedenis en ook verschillende brouwers door de eeuwen heen. Ze werd vrij snel uitgebreid met een herberg die telkens samen met de brouwerij vernoemd wordt.

In 1857 worden de brouwerij, de herberg en de bijhorende gronden verkocht. De adellijke familie van barones de Pret Moretus koopt alles. De brouwerij werd afgebroken, de stenen verkocht. De gronden werden echter niet gebruikt.

Ze bleven in de familie en gingen over van geslacht naar geslacht alvorens een gedeelte in 1891 eigendom werd van de zussen Lucile en Odile De Bois. Zij laten er een kasteeltje in neo-renaissance-bouwstijl oprichten.

In 1936 worden de gronden én het Hooghuis verkocht door de erfgenamen van de zussen du Bois aan dokter Franciscus Van den Eynde. De grootvader en vader van deze man waren eigenaars van brouwerij Het Hooghuis te Noordwijk. Dit verklaart meteen de naam die het kasteeltje vandaag nog steeds heeft 'Hooghuis', de brouwerij waar de dokter van afstamde. In 1949-1950 wordt de woning grondig veranderd en gerenoveerd om plaats te geven aan de dokterspraktijk en een modern gezin. Het landhuis Hooghuis is sinds 14 september 2009 vastgesteld bouwkundig erfgoed (id 11403). Het staat geklasseerd als landhuis in neo-Vlaamse renaissancestijl uit de tweede helft van de 19de eeuw.

Vraagstelling

Het registreren, onderzoeken en interpreteren van de archeologische sporen en resten die tijdens de uitgravingswerken aan het licht komen. En zijn deze resten te linken aan de (verdwenen) brouwerij?

Figuur 1. Zicht op het plangebied Ekeren-Hooghuis met op de achtergrond het kasteeltje

Resultaten van het onderzoek

Het plangebied bevindt zich ten oosten van het landhuis Hooghuis, waar de ondergrondse parkeergarage wordt aangelegd. Het kasteeltje zelf wordt verbouwd tot drie appartementen. Het plangebied werd uitgegraven onder archeologische begeleiding tot op archeologisch relevant niveau. Hierbij kwamen 116 sporen aan het licht die zich duidelijk aftekenden in de gele C-horizont (zandgrond). Van deze sporen konden er 27 als verstoring worden geïnterpreteerd. De overige sporen betroffen overwegend paalkuilen, kuilen en greppels naast enkele structuren in baksteen.

De meest opvallende archeologische sporen zijn een tonwaterput in de zuidoostelijke hoek en een gemetselde afvalput in het midden van het plangebied.

De tonwaterput tekende zich in grondvlak af als een cirkel van donkergrijs humeus zand met een diameter van 85 cm waarrond een lichtgrijze band van 45 cm breed. Bij het couperen bleek het om een tonwaterput met aanlegkuil te gaan. In eerste instantie werd de gehele tonwaterput vrijgelegd, nadien werd de ton ontmanteld en werd ook de vulling onderzocht. Er zaten een kleine grape en enkele losse wandscherven rood aardewerk in de vulling, met een datering in de 14de - 15de eeuw. In de aanlegkuil werd een tamelijk grote hoeveelheid botmateriaal van een rund aangetroffen.

Figuur 2. De tonwaterput daterend uit de 14de - 15de eeuw

Figuur 3. De gemetselde koepelvormige afvalput

De tonwaterput zelf bestond uit planken van 95 cm lang en 13,50 cm breed. Over de onderste 40 cm was de ton langs de buitenzijde versterkt door middel van houten twijgen die er als banden rond gebonden waren. De tonwaterput was nog zeer goed bewaard, te danken aan de hoge waterpiegel.

De gemetselde afvalput had een diameter van 3,10 m en een hoogte van meer dan 2 m. Het ging om een koepelvormige afvalput met een rechthoekige opening bovenaan. Omwille van veiligheidsredenen moest het koepelvormige dak meteen worden verwijderd, waardoor de afvalput enkel over een resterende opstand van 2 m geregistreerd kon worden. De put was duidelijk geruimd en vermoedelijk nog hergebruikt, te oordelen naar de loden pijp die in de put hing. De afvalput was nagenoeg leeg, op een 10 cm dikke kleiige laag na, waaronder zich lichtgrijs, fijn zand bevond. Er werden geen archeologische vondsten noch een gebruikslaag aangetroffen.

De put was opgebouwd uit kops gemetselde bakstenen van 16 x 8 x 4,5 cm; 10 lagen meten 52 cm en de gebruikte mortel is een witte kalkmortel die kleiiger werd naar onder toe. De bakstenen van de bovenste 87 cm vertonen een zwarte aanslag, mogelijk veroorzaakt door de (vroegere) organische vulling. Daaronder waren de bakstenen onaangetast. Onderaan rustten de bakstenen op een 9 cm dikke houten balk. Bij het couperen van de sporen langs

Figuur 4. Binnenzijde van de gemetselde afvalput

de buitenzijde van de afvalput, kon worden gezien dat er zich dunne, houten, verticaal geplaatste staken langs de afvalput bevonden. Vermoedelijk dienden deze als hulpmiddel bij het opmetselen van de put.

Zoals gezegd werd geen dateerbaar materiaal aangetroffen in de afvalput, maar dergelijke afvalputten komen vaker voor en dateren meestal uit de 16de - 17de eeuw. Vermoedelijk kan ook hier deze datering aangehouden worden en is de afvalput misschien wel in verband te brengen met de brouwerij.

Voor een exacte interpretatie van alle andere sporen is het momenteel nog wat vroeg aangezien de verwerking van de opgravingsgegevens nog aan de gang is.

Het is in ieder geval al duidelijk dat de sporen in de zuidelijke helft van het plangebied ouder zijn dan die in de noordelijke helft. De sporen in het zuiden dateren uit de 14de - 15de eeuw, gebaseerd op het vondstenmateriaal. Het gaat voornamelijk over een brede greppel, een poel en verschillende (paal)kuilen maar een echte structuur valt er niet meteen uit te halen. In deze zone bevond zich ook de tonwaterput. Het zijn resten/sporen die de periode van de brouwerij voorafgaan en waarvan tot nu toe nog niets geweten was.

In de noordelijke zone lijken de sporen recenter. Het gaat voornamelijk om drie greppels met een bijna zwarte vulling en enkele duidelijk afgetekende, rechthoekige kuilen. Er bevindt zich veel puin in de vullingen. Verdere verwerking brengt hopelijk ook meer duidelijkheid maar momenteel wordt gedacht dat deze sporen dateren van na de brouwerijfase.

Besluit

In het plangebied ten oosten van landhuis Hooghuis zijn verschillende archeologische sporen en resten aangetroffen die zich duidelijk aftekenden in de gele zandgrond. Een groot deel van deze sporen, met name in de zuidelijke helft van het terrein, dateren uit de 14de - 15de eeuw en gaan de periode van de brouwerij vooraf. De sporen in het noordelijke deel van het terrein zijn dan weer recenter en lijken van na de brouwerijfase te zijn.

Twee opvallende sporen werden alvast besproken, een tonwaterput in de zuidoostelijke hoek en een gemetselde afvalput in het midden van het opgravingsterrein. De tonwaterput dateert uit de 14de - 15de eeuw, de afvalput vermoedelijk uit de 16de - 17de eeuw. Mogelijk had deze laatste dus wel iets met de brouwerij te maken.

Momenteel worden de opgravingsgegevens verwerkt, binnenkort zal er dus een duidelijker beeld worden geschetst van wat er zich in het plangebied heeft afgespeeld. In ieder geval lijken sporen en resten uit de periode van de brouwerij te ontbreken, wat uiteraard jammer is. Anderzijds komen nu bewoningssporen aan het licht waarvan het bestaan niet gekend was.

Anne Schryvers

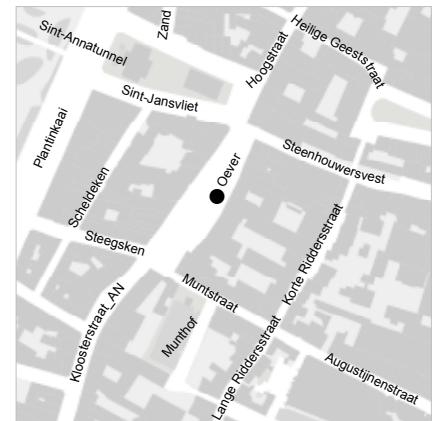
Bron

VERVOORT R. 2004: Een reeds lang verdwenen brouwerij te Ekeren-Donk, in: *Jaarboek 22 Heemkring Ekeren*, Ekeren, p. 91-119.

OEVER 5

Sitenaam:	Oever 5
Sitecode:	A472 (projectcode 2017I100)
Locatie:	Oever 5, 2000 Antwerpen
Lambertcoördinaten:	X: 151 958,06; Y: 212 007,50 X: 151 962,94; Y: 212 005,08 X: 151 948,61; Y: 211 972,83 X: 151 937,74; Y: 211 979,55
Kadastrale gegevens:	Openbaar domein
Opdrachtgever:	toevalsvondst uitgevoerd door het agentschap Onroerend Erfgoed
Uitvoerder:	agentschap Onroerend Erfgoed
Aard bedreiging:	infrastructuurwerken
Datum onderzoek:	2/09/2017 en 14/09/2017
Aard onderzoek:	onderzoek/opgraving van een toevalsvondst en archeologische boringen
Cultuurperiode:	late middeleeuwen
Bewaarplaats opgravingsarchief:	Depot agentschap Onroerend Erfgoed

Kader (historisch en/of landschappelijk)

De site waar het onderzoek plaats vond, ligt in het historisch centrum van Antwerpen. De site is gelegen net ten zuiden van de Sint-Jansvliet en net buiten de eerste stadsuitbreiding van circa 1200 ten zuiden van de Hoogstraat en de Sint-Janspoort (Figuren 1 en 2). De oude bronnen vermelden op de Oever scheepsbouwactiviteiten. De Oever is op de gekende historische kaarten steeds een open plein/ruimte geweest en men ging ervan uit dat de rooilijn van de Oever steeds dezelfde is gebleven tot op vandaag. Maar blijkbaar moet er toch ooit bebouwing op het plein zijn geweest.

In 1987 en 2004 werden net ten oosten van de Oever, tussen Oever en Korte Ridderstraat opgravingen uitgevoerd door de dienst archeologie van de stad Antwerpen. Er werden een kuil daterend uit de ijzertijd en een pottenbakkersatelier uit de late middeleeuwen aangetroffen.

Vraagstelling

De studie beperkt zich tot onderzoeksvragen met betrekking tot de aard van de vindplaats, de datering, de relatie en de fasering van sporen en vondsten. Eigen aan het onderzoek van een beperkte toevalsvondst is dat de uitwerking ervan veel vertelt over deze vindplaats maar weinig over de ruimere context. Als aanvulling werden twee archeologische boringen uitgevoerd door de dienst archeologie van de stad Antwerpen.

Resultaten van het onderzoek

De aangetroffen sporen onder de reeds uitgegraven recentere ophoppingen (Figuur 3) waren vooral op elkaar liggende pakketten. Deze waren alle van antropogene oorsprong en worden op dit ogenblik geïnterpreteerd als in dikte variërende stortlagen in een oudere depressie (Figuur 4). Onder deze

antropogene pakketten, op een diepte van ongeveer 150 cm, bevond zich tertiair schelpenhoudend kleiig zand. De lagen bestonden afwisselend uit zandige, houtskool- en aardewerkrijke lagen en zandige lagen met puin van bakstenen en mortelfragmenten.

Een eerste spoor, een kuil met meerdere opvullingslagen, gelegen tegen een latere fundering in het noordwest-profiel van de werkput (Figuur 5), bevatte talrijke scherven, misbaksels en ovenafval van aardewerk die duidelijk wijzen op een depositie van productieafval van een pottenbakker uit de 14de eeuw.

De voormelde lagen werden doorsneden door jongere funderingen vervaardigd in baksteen (18 x 9/8 x 4 cm) gemetseld met een geelgrijze zandige kalkmortel. Een eerste fundering was zichtbaar in het noordoostprofiel en werd afgedekt met een puinlaag, vermoedelijk restanten van de afbraak van deze muur (Figuur 6). De muurfundering loopt niet verder richting zuiden daar ze in de werkput door de graafwerken volledig was weggegraven. De andere aanwezige funderingen bevinden zich meer in het zuiden. Het gaat om twee bakstenen funderingen, 75 cm van elkaar gelegen, die parallel richting noordwest - zuidoost lopen (Figuur 7). Deze werden afgedekt door recentere ophogingslagen.

Een laatste bakstenen muurfundering, eveneens zuidwest-noordoost lopend, is grotendeels uitgebroken. Deze muurresten komen op geen enkele gekende cartografische bron voor en dateren dus waarschijnlijk van vóór het midden van de 16de eeuw. Tot welk soort gebouw ze behoord hebben, is niet geweten.

Een assessment van het aardewerk, iets minder dan 2000 scherven, heeft het volgende opgeleverd: vooral rood en grijs aardewerk van lokale oorsprong is aanwezig. Verder

werden er nog twee scherven hoogversierd aardewerk, twee scherven steengoed en een scherp protosteengoed aangetroffen. Zo goed als alle sporen zijn door het aardewerk, dat een grote homogeniteit vertoont, te dateren in de 14de eeuw.

Tijdens het onderzoek werden tevens bodemstalen genomen. Hiervan is nog geen resultaat gekend en zal later worden opgenomen in het eindverslag van dit onderzoek.

*Geert Vynckier, Tim Bellens,
Koen De Grootte, Jef Vansweevelt*

Bron

BELLENS T., BOGAERTS B. & VEECKMAN J. 2005: Archeologisch onderzoek in de stad Antwerpen in 2004 (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* (kroniek) 28, p. 62-64.

Figuur 1. Situering van de vindplaats op het GRB (© GIS)

Figuur 2. Situering van de vindplaats op de topografische kaart (© GIS)

Figuur 3. Zicht op het terrein tijdens de opgravingswerken (© agentschap Onroerend Erfgoed; Geert Vynckier)

Figuur 4. De op elkaar liggende pakketten/antropogene lagen (© agentschap Onroerend Erfgoed; Geert Vynckier)

Figuur 5. De kuil met het aardewerk productieafval (© agentschap Onroerend Erfgoed; Geert Vynckier)

Figuur 6. De bakstenen muurfundering in het noordoost profiel (© agentschap Onroerend Erfgoed; Geert Vynckier)

Figuur 7. De andere bakstenen muurfunderingen in het vlak (© agentschap Onroerend Erfgoed; Geert Vynckier)

Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie en monumentenzorg

Reeds verschenen:

1. Archeologisch onderzoek op de Hanzestedenplaats (2006, november 2009)
2. Archeologisch onderzoek op het Militair Hospitaal (2007, november 2009)
3. Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk (september 2008, november 2009)
4. Archeologisch tuinonderzoek in Museum Plantin-Moretus (oktober 2008, november 2009)
5. Archeologisch onderzoek naar het Falcontinnenklooster (december 2009)
6. Archeologisch vooronderzoek - A302 Scheldekaaien Sint-Andries / Zuid (juni 2011)
7. Antwerpse inlegtegels in een Europese context (augustus 2011)
8. Kachelovens. Alleen voor de 16de-eeuwse elite? Antwerpen vertelt een ander verhaal (maart 2013)
9. Fysisch antropologisch onderzoek en archeologische interpretatie van de skeletten uit de kerk van Oosterweel (augustus 2013)
10. Jaaroverzicht 2011 - 2012 (december 2013)
11. Archeologisch onderzoek Brialmontomwalling. Uitbreidingstraat, Antwerpen-Berchem (juni 2014)
12. Haardstenen uit Antwerpse bodem (januari 2015)
13. Majolicategels uit de Braderijstraat (september 2015)
14. Archeologisch onderzoek - A273 Bogaardestraat (Jeugdherberg) (december 2015)
15. Jaaroverzicht 2013 - 2014 (april 2016)
16. Jaaroverzicht 2015 (december 2016)
17. De Spaanse Omwalling - bastion Huidevetterstoren (december 2017)
18. Archeologisch onderzoek - A269 Lange Schipperskapelstraat 5-9 (Barreiro) (augustus 2018)